¤ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖўНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Бектаев Айтмµрат

МўНЕРЛЕП ОјУ

(оєу єолданба)

Білім саласы: 100000 – «Білім»

Оєыту саласы: 140000 – «Оєытушылар дайындау жЎне педагогика пЎні»

Бакалавриат ба¬ыты: 5141300 – Ана тілі мен Ўдебиеті

(єазає тілі жЎне Ўдебиеті)

Ташкент - 2007

Низами атында¬ы Ташкент мемлекеттік педагогика университетіні¦
-ылыми ке¦есі баспа¬а µсын¬ан

МЎнерлеп оєу пЎні теориялыє білім берумен єатар да¬дыландыру жµмыстарын да жЇргізеді. КЈркем Ўдебиетті мЎнерлеп оєу¬а арнал¬ан бµл оєу єолданбада кЈркем Ўдебиеттегі поэзиялыє туындылардан Їлгілер жЎне прозалыє шы¬армалар мен драмалыє шы¬армалардан Їзінділерді келістіріп, сазына келтіре оєу мЎселелері арнайы саралана єарастырыл¬ан.

Оєу єµралда мЎнерлеп оєу техникасыны¦ негіздері мен о¬ан жатты¬уды¦ жолдарын, дыбыстау жолдары, интонация, дикция, кідіріс тЇрлері мен кЈркем шы¬армаларды жанрына єарай оєу жолдары кЈрсетілген. Сонымен бірге оєу єµралда аєын-жазушыларды¦ шы¬армаларынан Јле¦дер, Ў¦гімелер, мысал Јле¦дер мен драмалыє шы¬армалардан Їзінділер берілген.

Оєу єµралы жо¬ары оєу орындарыны¦ студенттеріне, Ўдебиетші мµ¬алімдерге арнал¬ан.

Пікір жаз¬андар: Абдувалитов Ергеш

педагогика ¬ылымдарыны¦

кандидаты, доцент

Машарипова

Зиїда

¤збек Ўдебиеті кафедрасыны¦

а¬а оєытушысы

Кіріспе

КЈркем сЈзді¦ єµдіреті – шексіз. МЎнерлеп оєу Јнерміні¦ Їлкен Ўлеуметтік мЎнге ие бол¬анды¬ыны¦ негізгі себебі оны¦ рухани жЎне эстетик кЇшке ие болуында. БЇгінгі кЇнде мЎнерлеп оєу курсы республикамыз кЈлеміндегі білім беру жЇйесіні¦ Ўр сатысында мемлекеттік стандартєа сЎйкес белгіленген ба¬дарламалар негізінде оєытылып келеді. Жо¬ары оєу орындарыны¦ єазає тілі жЎне Ўдебиеті бЈлімдеріні¦ студенттері мЎнерлеп оєуды¦ теориялыє жЎне практикалыє негізд091-00ерін, сЈйлеу, оєу техникасын ме¦герген болуы керек.

МЎнерлеп оєу курсы кЈркем шы¬армаларды¦ идеясы мен мазмµнын тере¦ Їйренуден жЎне кЈркемдік ерекшеліктерін ашуда Їлкен мЎнге ие. Барлыє жанрда¬ы шы¬армалар бірдей оєылмайды, сол сияєты студенттер де бірдей мЎнерлеп оєу єабілетіне ие емес. Ўсіресе, жо¬ары оєу орындарында кЈпшілік студенттер диалект сЈздерая кЈп єолданады. Бµл Ўрине Јз жергілікті сЈзінде мЎнерлеп оєу шы¬арманы¦ мазмµнына кері Ўсерін тигізеді. Соны¦ Їшін де болашаємµ¬алімдерді бµл жа¬дайдан саєтау Їшін оларды мЎнерлеп оєу¬а Їйретуді¦ тЎрбиелік ма¦ызы ерекше. МЎнерлеп оєы¬анда оны¦ кЈркемдік ма¦ызын ашуда о¬ан жЎрдем етеді.

Міне, осындай жЎйттерді ескере отырып, автор ретінде бµл оєу єµралында мЎнерлеп оєуды¦ характері, мазмµны, маєсат-міндеттері, мЎнерлеп оєуды¦ техникалыє негіздері мен о¬ан жатты¬уды¦ жолдары, интонация жЎне кідіріс тЇрлері, поэзиялыє, прозалыє жЎне драмалыє шы¬армаларды мЎнерлеп оєу, келістіріп оєу, аєын-жазушыларды¦ шы¬армаларынан Їлгілер келтірілген.

Бізді¦ пайымдауымызша, кЈркем шы¬арманы мµєият (сі¦іре) оєып шы¬у аз, сонымен єатар сол шы¬арманы¦ мЎнін талдай тЇсініп, мейлінше тере¦ игеру керек. Сонда ¬ана адамны¦ кЈркемдік тал¬ампазды¬ы арта тЇседі.

Оєу єµралы тЎуелсіз ¤збекстан Республикасында тµ¦¬ыш рет жо¬ары оєу орындары студенттеріне жазылып отыр¬аны Їшін онда келтірілген ой-пікірлер мен Ўдеби шы¬армалар Н.Нµрмаханова, С.Тілешева, ј.Орипов, М.Обидова, С.Иномхожаева, А.Зуннунов, С.Матчонов, Т.јалдыбаев сияєты ¬алымдарды¦ е¦бектеріне негізделген. Сонымен бірге онда¬ы берілген Ўдеби туындылар єазаєты¦ кЈрнекті аєын-жазушыларыны¦ мазмµнды да ма¬ыналы шы¬армаларынан алын¬ан.

Соны¦ бірі деп, мЎселен, Абай јµнанбаевты¦ «Жасымда ¬ылым бар деп ескермедім», М.Маєатаевты¦ «Отан туралы», ј.Мырзалиевті¦ «Домбыра» т.б.

Жалпы ал¬анда, оєу єµралы студенттерді кЈркем туындыларды мЎнерлеп оєу¬а, Ўрі поэзиялыє шы¬армаларды жатєа мЎнерлеп айту¬а да¬дыландырады, Їйретеді деген Їміттемін.

ўрине, мЎнерлеп оєу курсы бµл е¦бекпен шектеліп єалмайды. Халєымызды¦ рухани байлы¬ы Јсу нЎтижесінде бµдан да ауєымды, мазмµнды оєу єµралдары жарыєєа шы¬уы кЇмЎнсіз.

Со¦¬ы жылдары мЎнерлеп оєу курсы бойынша С.Тілешева, М.јожахметова, ј.Орипов, М.Обидова, С.Матчонов, Т.јалдыбаев сияєты ¬алымдарды¦ е¦бектері жарыє кЈрген. Мµны¦ бЎрі мЎнерлеп оєу¬а єосєан сЇбелі Їлестері еді. БЇгінде бµл оєу єµралыны¦ осы аты атал¬ан ¬алымдарды¦ е¦бектері єатарынан орын алуы е¦бегімізді¦ жемісі деп ойлаймын.

Жо¬ары оєу орнында оєитын студенттер Їшін келістіріп оєуды¦ мЎселелерін ме¦герту маєсатында 3- курста «МЎнерлеп оєу» пЎні кЈркем Ўдебиетті¦ сыры мен сипаты, мЎні мен ма¦ызы жайында жалпы

білім беруге ба¬ытталады. МЎнерлеп оєу пЎні «јазіргі єазає Ўдебиеті», «ўдебиет теориясы», «јазає халыє ауыз Ўдебиеті», «јазає Ўдебиеті тарихы». «ўдеби процесс» атты пЎндермен тікелей байланысты.

Оєу єµралы Јзіндік тЎжірибеге сЇйене отырып, кЈркем Ўдеби шы¬армаларды мЎнерлеп оєу мЎселелерін єызыєтыратын педагогика институттары мен университеттері филология факультеттері студенттері мен єазає тілі жЎне Ўдебиеті мамандарына арнап жазыл¬ан.

МЎнерлеп оєуды¦ характері мен мазмµны жайында

СЈйлеу - мµ¬алімні¦ негізгі єµралы. Мµ¬алім Јзіні¦ мазмµнды, аныє, тЇсінікті сЈзімен студенттеріне Ўсер етеді. Мµ¬алімні¦ сЈзін ешбір оєулыєпен те¦естіруге немесе басєа нЎрсемен айырбастау¬а болмайтынды¬ы белгілі. ¤йткені мµ¬алім єандай пЎн болса да Јз атынан сЈйлеп тЇсіндіреді. Сондыєтан мµ¬алім ойын мазмµнды етіп єµрумен єатар, Ўрбір сЈйлемді Јз Ўуенімен тЇрлендіріп, сазына келтіріп айта білуі єажет. Студент мµ¬алімні¦ не сЈйлегенінен гЈрі єалай сЈйлегеніне кЈ¦іл аударады.

Демек, мЎнерлеп, тиісті дауыс ыр¬а¬ымен сЈйлеу, оєу - мµ¬алімні¦ негізгі єµралы. Ол тек тіл мен Ўдебиет саба¬ыны¦ мµ¬аліміне керекті жа¬дай деп єарау¬а болмайды., бµл барлыє мµ¬алім атаулы¬а тЎн єасиет болуы керек. Онсыз єандай пЎнді болса да оєыту да, тµсіндіру єиын, Јйткені мµ¬алімні¦ ойын студенттер толыє єабылдай алмайды.

Студент мµ¬алімні¦ сЈйлеу мЎнеріне єарай оны¦ ойын толыє тЇсінеді. Сондыєтан А.М.Пешковский: «Біз Јз сезімімізді сЈзден не интонация арєылы тЇсіндіреміз», - десе, В.Н.Всеволодский-Гернгросс та «адамны¦ жан-дЇниесіні¦ єанша єµбылысы болса, соны¦ бЎрін интонация арєылы беруге болады», - деп кЈрсетеді. Демек, мµ¬алім сЈзі мЎнерлі дауыс ыр¬а¬ымен айтыл¬анда ¬ана студентті¦ єµла¬ына жа¬ымды тиіп, оны¦ сол сабаєєа деген ынтасын оятып, єабілетін кЇшейте тЇсетіндігі белгілі нЎрсе.

Профессор јµдайберген Жµбанов – јазає тіліндегі сЈйлем сазына тоєтай отырып, адам кЈ¦іліні¦ тЇрлі кЇйіне сЈзді¦ тЇрлі Ўні сЎйкес келеді. «Адам кЈ¦іліні¦ єобалжуыны¦ тЇрі кЈп, µшы-єиыры жоє десек те болады. Бµларды білдіруге арнал¬ан амалды¦ - дауыс сазыны¦ да тЇрі кЈп», - деген болатын.

МЎнерлеп оєитын кісіні¦ даусы ашыє, дикциясы аныє, Ўрбір сЈзді Јз Ўуенімен айтатын, Ўдеби тілде дµрыс сЈйлей білетін болуы керек. Бµ¬ан єосымша оєитын материалды жаєсы тЇсініп, оны¦ идеясын, мазмµнын толыє ме¦герумен єатар, оны мµ¬алім барлыє жан-дЇниесімен, сезімімен (єуанып та, єиналып та, тебіреніп те, єобалжып та) айта алатын болуы керек. јазіргі кезде сЈзге талап кЇшейді, Јйткені мЎдениетті сЈйлеу бµрын¬ыдай бірлі-жарым кісіні¦ ¬ана єµралы болып єалмай, жалпы єалы¦ бµхараны¦ кЇшті єµралына айналды.

јазає халєы єай заманда да тере¦ ойлы, кЈркем тілді, ауызды¬а сЈз, аяєты¬а жол бермейтін дЇлдЇл шешендерді¦ есімін кЈзді¦ єарашы¬ындай єастерлеп, бізді¦ дЎуірімізге жеткізген. јазає халєы таби¬атынан Ўнді, Ўсерлі, сµлу сЈзді єадірлеумен єатар оны майын тамызып айта да білген.

Сµлтанмахмµт Торай¬ыров «¤нерлі тілді¦ Їлгісін бізге Абай берді. Абайдан Їйренейік. Онан со¦ сынаптай таза, кЇмістей кіршіксіз єазаєты¦ ауыз Ўдебиетінен , бµрын¬ы сЈз тапєыр шешен сЈздерден Їйренейік», - деп орынды айтєан. Сµлтанмахмµтты¦ «¤нерлі тіл» деп отыр¬аны тілді¦ сан єырлы функциясы. Ол кЈркем сЈзді єастерлей білумен єатар, оны¦ айтылуына да аса кЈп кЈ¦іл аудар¬ан.

МЎнерлеп, ыр¬а¬ына тЇсіріп айтып немесе оєып берудегі негізгі шартты¦ бірі - оны¦ мазмµны. Мµ¬алім немесе дауыстап оєушы кісі сЈйленетін мЎтінні¦ мазмµнын егжей-тегжейіне дейін толыє ме¦герген болуы керек. Сол таєырыпєа байланысты єосымша деректермен де танысып, Јзіні¦ ойын студентке тере¦, толыє, сенімді етіп тЇсіндіруді мыєты ойластыр¬аны жЈн. Мµ¬алімні¦ кЈп білетіндігі, Ўсерлі, ма¬ыналы, мазмµнды сЈйлеуі студентке кЇшті Ўсер етеді.

МЎнерлеп оєу Їшін, сол таєырыпты жаєсы білу, тЇсіну керек. Олай болмаса, жала¦ єµр¬ає-сылдыр сЈз єанша ыр¬а¬ымен айтылса да, ешкімге Ўсер етпейді. ¤йткені оны тЇйіп алар тЇгі жоє, єµлаєєа єонбайды. Ал, кЈркем Ўдебиеттен Јтілетін материалдарды тЇсіндіре

келіп, кейбір Ўсер етерліктей жерлерін оєып беруге тура келеді. Бµндай материал алдын ала дайындалып, ыр¬а¬ына тЇсіріліп, оєылып шыєєан болу керек. ¤йткені та¦далып алын¬ан Їзінді Јзіні¦ мазмµны, кЈркемдігі жа¬ынан ты¦даушысыны¦ сезіміне дЎл тиіп, тЇсіндірген ойыны¦ дЎлелі сияєты болып кЈрінеді. Ўлбетте, бµндай жа¬дайда мЎнерлеп оєу мазмµнды тере¦дете тЇседі, оны¦ экспрессивтігін арттыра тЇседі.

СЈйлемдегі сЈздерді¦ дµрыс єолданылуы Јз орнымен орналасуыны¦ да ма¦ызы кЇшті. јазаќ тіліндегі єара сЈз жЇйесіні¦ белгілі орын тЎртібі бар. Оларды¦ орнын ретсіз Јзгертсе¦, буынсыз жерге пышаќ µр¬андай Їйлесімсіз болып шы¬а келеді. Ондай сЈйлемні¦ айтылуы да єµлаєєа єонымды болмайды.

Е¦ алдымен мµ¬алімні¦ тілі бай болсын, ол студенттен де соны талап етуі керек.

МЎнерлеп оєуды¦ маќсаты мен міндеттері

СЈз Јнеріні¦, Ўсіресе кЈркем сЈзді¦ єµдіреті шексіз. Адамзатты¦ сЈйлеуіне нЎр келтіретін кЈркем сЈз кЈркем Ўдебиетте жЎне де Ўсерлі Ўрі эстетикалыќ Ўсер ету кЇшін арттырады. МЎнерлеп оєу – ауызша тіл дамыту жµмысын жетілдіруді¦ кепілі. МЎнерлеп оєу¬а со¦¬ы жылдары жан-жаќты кЈ¦іл бЈліне баста¬аны сезіліп келеді. Себебі, Ўдебиетті оєытуда бЇгінгі та¦да маќамдап, келістіріп оєу Ўдісі тиімді Ўрі сапалы болып отыр.

Бµл арада мЎнерлеп оєуды келістіріп оєу деп те атап жЇргендігін айтєанымыз жЈн. Алайда бµларды¦ бЎрі де бір-біріне жат емес…

Сонымен мЎнерлеп оєуды¦ аныќтамасы єалай болмаќ? Бµл жЈнінде С.Тілешева: «МЎнерлеп оєу дегеніміз - кЈркем шы¬арманы Ўдеби тілді¦ орфоэпиялыќ ережесін, шы¬арманы¦ таќырыбын, идеялыќ мазмµнын тЇсініп, белгілі бір жылдамдыќпен дауыс Їнділігін,

ыр¬а¬ын саєтай отырып оєу», - дейді. Демек, бµл е¦ алдымен, кЈркем сЈз мЎтінін дµрыс оєу, тЇсініп оєу жЎне белгілі дЎрежеде жылдам оєу шарттарын саєтап оєу деген сЈз.

«Оєи білу дегеніміз – оєушыны шы¬арма¬а сЇйсіндіру, оны¦ кЈркемділік ойын тере¦дету, шы¬арманы тану, ба¬алау деген сЈз», - деп Т.Аєшолаєов Јте дµрыс айтады.

Ал, мЎнерлеп оєуды¦ маєсаты - дµрыс, тез, кЈркем оєу¬а Їйрету, сЈйлеу тілінi¦ мЎдениетін кЈтеру, оєушыны¦ тіліндегі Ўр тЇрлі кемшіліктерді болдырмау, дем алу аппаратын, дауысын жол¬а єою, дµрыс, аныє сЈйлеуге Їйрету.

Студент мЎнерлеп оєу арєылы ¬ана Ўдеби шы¬арманы¦ нЎріне бойлай алады. Сонымен бірге кЈркем туынды туралы тµжырым жасап, тал¬амын танытады. Сондыєтан да студентті¦ ауызша тілін дамытуда мЎнерлеп оєу Јзекті Ўдіс саналады.

Осындай маєсатєа жету Їшін мЎнерлеп оєуды ме¦герту єазіргі оєытуды¦ басты міндеті болып отыр. Ол Їшін студенттерге келістіріп оєуды¦ шарттарын Їйретіп, мЎнерлеп оєу да¬дыларын єалыптастыр¬ан жЈн.

Студентті¦ сабаєєа ыєыласы мен єызы¬ушылы¬ын арттыру Їшін мµ¬алім мЎтін талдау жµмысын, кЈбіне кЈркем шы¬арманы сЎнді Їн, Ўсерлі дауыс ыр¬а¬ымен оєудан бастайды. Студентті¦ назарын жа¦а мЎтінге аударады, оны¦ шы¬арманы ме¦геру єµштарлы¬ын оятады.

Студенттерге эстетикалыє єабылдау, эстетикалыє сезім, эстетикалыє ба¬а, кЈркемдік тал¬ам немесе интонация, логикалыє екпін, дауыс кідірісі (пауза), жылдамдыє, ыр¬ає т.б. туралы тЇсінік бермей тµрып мЎнерлеп оєу талаптарын жЇзеге асыру єиын¬а со¬ады. Сондыєтан мЎнерлеп оєуды¦ мЎн-мазмµнын жай оєудан ерекшелігін, оны¦ кЈркемдік компоненттерін студенттер біршама танып білуі керек. Ол Їшін Ўдебиетті¦ кіріспе сабаєтарында та¬ы басєа жо¬арыда айтыл¬ан мЎселелерді мЎнерлеп оєуды¦ техникалыє элементтерін,

кЈркемдік компоненттерін ке¦інен талдап, одан студенттерге белгілі дЎрежеде білім да¬дысын Їйретуіміз керек.

КЈркем Ўдеби шы¬армаларда¬ы эстетикалыє єабылдауды шы¬арманы¦ мазмµн-идеясын, кЈркемдік єасиетін тану, сезіну деп тЇсінсе болады. Эстетикалыє єабылдауды¦ ма¦ызды ерекшелігі - оны¦ адамны¦ сезім кЇйін, Ўсерленуін ту¬ызуында. Сезім кЇйі, Ўсерлену болмаса эстетикалыє єабылдау да болмайды. Студенттер кЈркем шы¬арманы біліп, танып, оєып єана єоймай, оєу не ты¦дау Їстінде онда¬ы кейіпкерлерді¦ та¬дырымен ойша ортаєтасатындай, оны¦ та¬дыр-талабын бастан кешісіп, онымен бірге єай¬ырып, бірге жылап, толєып, бірге єуанатындай кЇйге келсін.

Міне, сонда ¬ана кЈркем шы¬арманы¦ шын ба¬асы танылады, Ўрі шын мЎніндегі эстетикалыє єабылдау туады.

Эстетикалыє єабылдау эстетикалыє сезіммен тікелей байланысты. Эстетикалыє сезім деп кЈркемдік сµлулыє Ўлемін сезім кЇйі арєылы єабылдап, Јзгеше Ўсер, лЎззат алу деп таниды. ¤нер, оны¦ ішінде кЈркем Ўдеби шы¬арма эстетикалыє сезім кЇйін тудыру арєылы адамдарды¦ жан сарайын байытады, оларды¦ рухани жЎне идеялыє жа¬ынан Јсуіне пЎрменді ыєпал етеді. Бізді¦ кЈркем шы¬арманы¦ єандай тЇрін болмасын талдау¬а, тЇсінуге, тану¬а селєос єарай алмайтынымыз да осыдан.

КЈркем шы¬арманы эмоциялыє єабылдаудан со¦, соны¦ за¦ды нЎтижесі ретінде студенттерде эстетикалыє пікір мен ба¬а пайда болады. Студенттерді¦ кЈркем шы¬арма¬а деген пікірі мен ба¬асы не¬µрлым тере¦ Ўрі мазмµнды болу Їшін оларды шы¬арманы¦ сапасын, кЈркемдігін танып білуге, тЇсіне білуге тЎрбиелеу єажет. Эстетикалыє тЎрбиені¦ мµрат-маєсаты да сонда.

Белгілі маєсатты кЈздей дамытыл¬ан эстетикалыє пікір мен ба¬а – студенттерді¦ кЈркемдік тал¬амын єалыптастырады, µштайды.].алыптасєан кЈркемдік тал¬ам шын-шынайы кЈркемдік пен жабайы,

жасанды кЈркемдіктен ажырата алады. Адам жаныны¦ сµлулы¬ы, нЎзіктілігі кЈркемдік тал¬ам кЇшіні¦ жетілгені осыдан а¦¬арылып сезіледі.

МЎнерлеп оєуды¦ екі тЇрі бар. Бірі – дауыстап, мЎнерлеп оєу, екіншісі, іштен оєу. Дауыстап оєу барысында студент Ўр сЈзді, Ўр сЈйлемді саналы тЇсініп оєу¬а да¬дыланады, мЎтіндегі оєы¬анын кЈру жЎне есту арєылы жадында µзаќ уаєыт саќтау¬а бейімделеді, оєы¬анын дµрыс айтып беруге жатты¬ады.

МЎтінді іштен оєуды¦ да практикалыќ мЎні кЇшті. ¤йткені іштен оєу арєылы аудиторияда жЎне Їйде бірнеше тапсырмалар орындалады. МЎселен, аудиторияда Јтіліп отыр¬ан теориялыќ материалдарды іштен ты¦дау нЎтижесінде мазмµнын µ¬ады жЎне оны жете тЇсінеді. Сонымен бірге Јтілген таєырыпты оєулыќтан іштен оєу арєылы дµрыс тЇсінеді.

СЈз, оны¦ ма¬ынасы дыбысталу (естілу бейнесі) арєылы жанданады. јандай сЈзді болсын таре¦ ма¬ына, мЎн беріп, белгілі мазмµнда айрыќша мЎнермен айту¬а болады. Соны¦ бір кЈрінісі студенттерге Јле¦ді жатќа айтќызу, баяндама жасату, кездесу кештерінде аќын-жазушылар¬а Јздеріні¦ шы¬армаларын оєытып ты¦дату, театр, радио, кино, теледидар арєылы артистерді¦, кЈркем сЈз шеберлеріні¦, дикторларды¦ оєуына зер салып, ќада¬алап отыру¬а Ўдеттендіру - бµларды¦ бЎрі студенттерді¦ сЈз мЎнерін, сЈйлеу тілін жетілдіре тЇсетін факторлар болып табылады.

МЎнерлеп оєу дауысты жай ¬ана ќµбылту емес, мЎтінні¦ идеялыќ мазмµнын сапалы ме¦геруден ту¬ан дыбыс Їйлесімі мен ма¬ыналыќ екпін, дауысты¦ Ўсері, мЎнді ыр¬а¬ы. МЎтінді алдымен мµ¬алім Јзі оќиды, студентті¦ ішінен оєуына, шы¬арма мазмµнын, идеясын, негізгі бЈлімдерін ан¬арту¬а мЇмкіндік береді, содан кейін оны мазмµндап айтќызады. Осындай жµмыстардан со¦ ¬ана студенттерге мЎнерлеп

оєуды¦ сыр-сипаты мен техникасы туралы тЇсінік беріліп, жатты¬у жµмыстары жЇргізіледі.

МЎнерлеп оєу Ўдебиеттік оєу саба¬ыны¦ Їлесі. Оны студенттерді¦ єазає тілі мен Ўдебиетінен ал¬ан білімдерін µштастыра жЇргізген дµрыс.

Сµраєтар мен тапсырмалар

1. МЎнерлеп оєу дегеніміз не?
2. Эстетикалыє єабылдау дегеніміз не?
3. Эстетикалыє сезім дегенде нені тЇсінесі¦?
4. МЎнерлеп оєу пЎніні¦ маєсаты мен міндеттері не?
5. Белгілі бір мЎтінді немесе Јле¦ді мЎнерлеп оєу¬а жатты¬у.

МЎнерлеп оєуды¦ техникалыє негіздері мен о¬ан жатты¬уды¦ жолдары

МЎнерлеп оєу¬а єажетті элементтер мен сЈйлеу техникасы жайлы мЎселелерді єарастыр¬ан жЈн.

СЈйлеу техникасы, Јз объекті жЎне фунукциясына єарай дауыс, тыныс алу, артикуляция жЎне дикция деген топтар¬а бЈлінеді. МЎнерлеп оєитын студентті¦ сЈйлеу техникасы сЈз орындаушылыє Јнері дЎрежесінде болуы керек.

МЎнерлеп оєу¬а керекті шарттарды¦ бірі – тыныс пен дауыс. Белгілі мЎтінді оєы¬анда дауыс тµншы¬ып, мі¦гірлеп, болмаса ша¦єылдап шыєса, не оєып тµр¬анда орынсыз жерде жиі-жиі тыныс алса, не басынан ая¬ына дейін біры¦¬ай тонмен оєылса, ондай оєудан Ўсер алу былай тµрсын, оны ты¦дауды¦ Јзі ауыр. Ондай оєу ты¦даушыны мезі єылып зеріктіреді, шаршатады. МЎнерлеп оєуда тыныс пен дауысты жетілдіруге ерекше кЈ¦іл бЈлінетіндігі осыдан.

Ендеше тыныс алу мен дауысты¦ пайда болу жолдарына тоєтап кетсек, тіл дыбыстарыны¦ Јкпедегі ауыз єуысы арєылы сыртєа шы¬уынан пайда болып, єμлаєєа естілетіні белгілі. Дыбыстар сЈйлеу аппараты: Јкпе, тамає, кЈмей, дауыс шымылды¬ы, тамає єуысы, ауыз єуысы, тіл, та¦дай, ерін та¬ы басєаларды¦ єатысуымен жасалады. Оларды тіл білімінде дыбыстау мЇшелері деп атаймыз.

¤кпе кЈрік секілді бірде ауаны сыртєа теуіп, бірде ауаны ішке тартып тμрады. Екінші сЈзбен айтєанда, ондай физиологиялыє процесті¦ бірі – дем шы¬ару, екіншісі – дем алу деп аталады. Дем ал¬анда кеудені¦ аума¬ы ке¦ейеді, дем шы¬ар¬анда ішке жμтєан ауаны¦ бір бЈлігі сыртєа шы¬ады да, содан Јкпе тартылады. Оєы¬анда, сЈйлеп тμр¬анда дем алу мен дем шы¬ару мЈлшері Їндемей тμр¬анда¬ымен бірдей болмайды. СЈйлеп тμр¬анда Јкпедегі ауа сыртєа біртіндеп шы¬ады да, дем ал¬анда сыртта¬ы ауа ішке тез енеді. Ал жайшылыєта дем алу мен дем шы¬ару¬а жμмсал¬ан ауаны¦ мЈлшері бірдей болады.

Артикуляция деп, сЈйлеу мЇшелеріні¦ Ўрекетіне байланысты айтылады.

Сонымен, оєу, сЈйлеу техникасы деп дμрыс тыныс алуды, дыбысты¦, Їнні¦ єμлаєєа жа¬ымдылы¬ы мен сЈзді¦, буынны¦ єμлаєєа ашыє, аныє айєын тμтас естілуін айтамыз.

МЎнерлеп оєу Їшін дауыс пен тыныс єандай болса, сЈз маєамы да (дикция) сондай єажет. Дикция латынша distio деген сЈзінен алын¬ан болып, сЈйлемдегі сЈзді¦, сЈздегі буынны¦ ашыє, айєын оєылуын айтамыз. КЈркем шы¬арманы мЎнерлеп оєы¬анда тыныс алу мен дауысты¦ орны сияєты дикцияны¦ да орны Јзгеше. Егер Ўрбір дыбыс ашыє, аныє айтылмаса, біры¦¬ай тыныс пен дауысты¦ да атєарар рЈлі шамалы. Бμл Ўрине дыбыстау мЇшелеріні¦ єызметіне байланысты.

Дикция орфоэпиямен де тікелей байланысты. Орфоэпиялыє за¦дылыєтар сЈйлеуді¦ таби¬и, аныє жЎне айєын, барлы¬ына тЇсінікті болуын талап етеді.

Тіліміздегі дыбыстарды¦ дµрыс айтылуы оєыл¬ан сЈзді¦ єµлаєєа аныє, айєын естілуі деп біз дыбыстау мЇшелеріні¦ аєаусыз єызметін, дыбыстарды¦ жасалу за¦дылыєтарыны¦ дµрыс саєталуын, сЈзді ты¦даушыларды¦ тосырєамай єабылдауын айтамыз. ТЎжірибеде тіл дыбыстарыны¦ аныє естілмеуі салдарынан сЈздерді єайта айту, сЈйлегенде, оєы¬анда сЈз ая¬ында, сЈз ортасында тµтас буынды жµтып єою тЎрізді кемшіліктер жиі µшырайды. Сонымен бірге студенттерді¦ сЈзінде, оєуында шираєтыє пен шымырлыєтан гЈрі баяулыє пен болбырлыє басым келеді.

КЈркем оєу – Ўдеби шы¬арманы мЎнерлеп оєу Јнері болып табылады. Шы¬арманы оєы¬ан уаєытта оны келістіріп оєу єажет. Келістіріп оєу дегеніміз – Ўдеби мЎтінді сазына келтіріп, мЎнерлеп оєу. Бµл е¦ алдымен, кЈркем сЈз мЎтінін дµрыс оєу, тЇсініп оєу жЎне белгілі дЎрежеде жылдам оєу шарттарын саєтап оєуды талап етеді. Студенттер осы шарттарды толыє орындап, оєу техникасын ме¦гергенде ¬ана Ўдебиеттік шы¬арманы келістіріп оєи алатын болады.

Келістіріп оєу Ўдебиет сабаєтарында аса ма¦ызды орын алады. Келістіріп оєу єарса¦ында жЇргізілетін дайындыє жµмыстарда шы¬арманы¦ идеялыє мазмµнын, кЈркемдік ерекшеліктерін дµрыс тЇсінуге айрыєша кЈ¦іл бЈлінеді. Шы¬арманы мЎнерлеп оєи білу студенттерді¦ оєы¬анын дµрыс µ¬у¬а, шы¬арманы¦ єайшылыєта байєалмай єалатын Јзгешеліктерін танып оєу¬а жаттыєтырады. Студент оєу да¬дысына тЈселе, жатты¬а отырып, мЎтінді а¦¬арып оєу¬а, оєы¬аннан Ўсер ала білуге Їйренеді, тілін дамытады. Студенттерді¦ мЎтінді келістіріп оєу кезінде ал¬ан білім да¬дылары

оларды¦ тіл мЎдениетін арттырып, сЈзін мазмµнды, мЎнерлі етіп сЈйлеуге кЈмек етеді.

Кейбір студенттер арасында кЈркем шы¬арма мЎтінін келістіріп оєи алмаушылыє бар. Мысалы, мЎтінні¦ идеялыє-кЈркемдік Јзгешеліктерін ескермей, Їнемі бір сарынмен оєушылыє немесе Їзіп-бЈліп, жа¦ылыс оєушылыє кездеседі. Студенттерді келістіріп оєуды¦ техникасына тЈселдіру Їшін мЎтінді дµрыс оєуды¦ бастауыш тЇрдегі єа¬идаларымен таныстыру керек. Ол Їшін Ўдебиет саба¬ы мен грамматиканы керекті жерінде Јзара байланыстыру¬а болады. МЎселен, бірінші курс студенттері грамматикадан фонетиканы Јткенде, олар сЈйлеу мЇшелеріні¦ атєаратын єызметін жаєсы µ¬ынумен єатар, содан ал¬ан білімдерін мЎтінді дµрыс оєу¬а жарата білуге тиіс.

Студенттер осымен дµрыс дем алуды¦ ережесімен танысады. Жайшылыєты адам деміні¦ сыртєа шы¬ару µзаєты¬ы мен ішке алуыны¦ µзаєты¬ы бірдей болады. Ал кітап оєы¬ан уаєытта дем алу шµ¬ыл Јзгереді, я¬ни демді ішке алу Јте жиі болса, сыртєа шы¬ару онан сирегірек болады. Мµ¬алім студенттерді дем алуды¦ кеудемен жЎне диафрагма (кЈк етпен) таныстырады. СЈйтіп оларды дµрыс дем алып Їйренуге да¬дыландырып, тиісті жатты¬улар жЇргізеді.

Студенттерге фонетика сабаєтарында дыбыстарды¦ жіктелуімен єатар Ўр дыбысты¦ жасалатын орны мен жолы тЇсіндіріледі, оны дЎл етіп айту¬а Їйретіп, оларды¦ тіл мЇкістігі сияєты кемшіліктерін жайып отырады. Ал грамматикалыє екпінді Јткенде, студенттерді¦ сЈзді есіту єабілетіне кЈ¦іл бЈлінеді, ондай екпіндерді айрыєша Їнмен, Јзгеше ре¦ бере оєу¬а жаттыєтырылады. Студенттерді¦ сЈз екпіні жЈнінде жіберетін єателері де осы¬ан байланысты тЇзетіледі. Жай жЎне єµрмалас сЈйлем таєырыптары Јтілгенде, студенттерге логикалыє екпін, кідіріс туралы тЇсінік беріледі. Сабаєты¦ ал¬ашєы кЇнінен бастап-ає мµ¬алім кЈркем сЈз мЎтінін оєы¬ан уаєытта студенттерді демін

дµрыс алу¬а, дыбысты айєын, аныє айту¬а, сЈзге дµрыс екпін єоя білуге, сЈйлемді сазына келтіріп айта білуге Ўдеттендіреді.

Студенттер келістіріп оєуды¦ техникасына жаттыєтыруды¦ негізгі бір жолы мЎтінні¦ мазмµны, ой-сезімін¦ Ўр тЇрлі болып келу Јзгешелігіне єарай дауыс сазын єµбылта білуге Їйрету болып есептеледі. Ол Їшін дауысты ретті жерінде кЈтере де, баяулата да кЇшейте де білуге Їйрету єажет. Ал бµларды кЈркем сЈз мЎтінін оєы¬ан уаєытта єисынын тауып єолдану, іске асыру жаєтары Ўрбір Ўдеби шы¬арманы¦ Јзіне тЎн идеялыє-кЈркемдік мазмµнына байланысты.

Студенттерді келістіріп оєу¬а Їйрету Їшін ба¬дарлама¬а енген шы¬арманы¦ єай жанрын алса да болады. Бірає алынатын шы¬арманы¦ кЈлемі ша¬ын болуы керек. Егер кЈлемді шы¬арма болса, оны¦ аяєталып біткен Їзіндісі алынады. Е¦ алдымен студенттер шы¬арманы іштерінен оєып шы¬ып, мазмµнын µ¬ады. Одан кейін мЎтінні¦ мазмµн ерекшелігіне байланысты студенттерге сµраєтар єойылады. Бµдан со¦ бµл шы¬арманы єандай дауыспен оєу керектігі єарастырылады. јай мЎтінді єандай дауыс сазымен оєу – Ўр шы¬армада Ўр тЇрлі. Баяндау тЇрінде жазыл¬ан проза мен ертегілерді, мЎселен, «КЇн астында¬ы КЇнекей єыз» (ертегі),»Аяз би» (ертегі), «Кітап оєу¬а єµмарлыє», «Он бес Їй» сияєты шы¬армаларды Ў¦гімелеу тЇріндегі дауыс сазымен оєылады. Лирикалыє шы¬арманы аєынны¦ кЈ¦іл-кЇйін, ой-сезімін білдірерлік сазбен оєу¬а болады. ўрине шы¬арманы¦ єандай дауыспен оєылу керектігін оны¦ жанрлыє Јзгешелігі (белгілері) Їзілді-кесілді шешіп бере алмайды. ¤йткені бір жанр¬а жататын шы¬армаларды¦ Ўрєайсысы Јзіні¦ идеялыє-кЈркемдік Јзгешелігіне сЎйкес сЈзбен оєылады. Сондыєтан єай шы¬арманы¦ єандай дауыспен оєылатынын сол шы¬арманы идеясына, мазмµнына, кЈркемдік ерекшелігіне байланысты алып єарастыр¬ан жЈн.

МЎтінді Јту жµмысыны¦ ал¬ашєы кезе¦іні¦ Јзінде-ає шы¬арманы¦ єандай дауыс сазымен оєылатынын алдын ала белгілеп єой¬ан жЈн.

Бµл сол шы¬арманы єалай талдау¬а, онда єандай мЎселелерді єарастыру¬а болатынын аныєтап, шы¬арманы¦ мазмµнын тере¦ірек тЇсінуге жЎрдем етеді.

Шы¬арманы¦ идеялыє-таєырыптыє мазмµнымен байланысты єандай дауыспен оєылатыны шешілгеннен кейін, оны¦ єµрылысы єандай бЈлім, жіктерден тµр¬аны єарастырылады: єай бЈлімі єалай оєылатыны, єай жерде єандай дауыс кідірісі болу керектігі аныєталады. ¤ажет бол¬ан жерде кідірісті саєтап оєу – келістіріп оєу шарттарын орындауды¦ белгісі. Ўрине, кідірісті саєтап оєу о¦ай емес. ¤йткені ол – мЎтінні¦ єай жерінде єалай болатынды¬ын бірден тауып алу єиын, мЎтінні¦ єай жерінде кідіріс єалай болатыны белгілі бол¬анны¦ Јзінде де кідіріс саєталмай оєылуы ыєтимал. Ол кідіріс да¬дысыны¦ берік єалыптана алма¬анды¬ынан да, топ тынышты¬ын бЈлетін кейбір себептерден де болуы мЇмкін.

Сµраєтар мен тапсырмалар

1.Оєу техникасы дегеніміз не?

2.КЈркем шы¬арманы келістіріп оєуда негізінен єандай элементтерге кЈ¦іл бЈлінеді?

3.КЈркем шы¬армалардан Їзінділер оєу¬а жатты¬у.

Интонация жЎне дауыс кідірістері

МЎнерлеп оєу Їшін дем алуды¦ дµрыс болуымен єатар дауысты¦ естілуі, Їнділігі мен жуан-жі¦ішкелігі, Ўуені, екпіні, дауыс кідірісі, Ўрі ыр¬а¬ына кЈ¦іл бЈлу Јте єажет.

Мµ¬алім сЈзіні¦ тартымды, Ўсерлі болуы оны¦ Їніні¦ тазалы¬ына, ойыны¦ саралылы¬ына жЎне дауыс ыр¬а¬ына – интонациясына байланысты.

СЈздi¦ айтылу мЎнерiне А.П.Чехов та кЈп кЈ¦iл бЈлгендiгiн айта келiп, профессор З.јабдолов: «ўр сЈздi¦ айтылуына єарай мы¦ ма¬ынасы бар», - дейдi. Бµл салада Ўр сЈзге ажар берiп, оны¦ ма¬ынасын толыєтыратын е¦ єарапайым тЎсiлi – интонация (латынша iptepage - дауыс ыр¬а¬ы) яки Ўр сЈздi¦ айтылу мЎнерi.

-алым Ф.Мµсабекова: «Пунктуацияны дµрыс єолдана бiлудi¦ Їшiншi критерийi – интонация. Интонациясыз сЈйлеу болмайды. Пунктуация жазу тiлiмiздi¦ єµралы болса, интонация ауызекi тiлiмiздi¦ єµралы. Бµл екеуi бiр-бiрiмен ты¬ыз байланысты», - деп жазады.

Егер ¬алымдарды¦ пiкiрiне сЇйенер болсає, ЗЎки Ахметов Јзiнi¦ «ўдебиеттану терминдерiнi¦ сЈздiгi» атты е¦бегiнде интонация жайлы мынадай пiкiрдi iлгерi сЇрген: «Интонация –дауыс толєыны, сЈйлегенде сЈз ма¬ынасын Ўсерлi жеткiзу Їшiн дауысты¦ єµбылып, жо¬арылап, тЈмендеп Јзгерiп отыруы, сЈздi¦ мЎнерiмен, Ўр тЇрлi сезiммен айтылуын айтамыз. СЈздi¦ кЈтерi¦кi леппен, салтанатты тЇрде, не тере¦ ой¬а шомып, сабырмен, байсалды єалыпта немесе нЎзiк сыршыл сезiммен айтылу¬а орай дауыс толєыны да бiрде биiктеп, Јршеленiп, бiрде тЈмендеп, бЎсе¦деп, сЈздердi¦ Їндiлiгiн, саздылы¬ын µдайы Јзгертiп отырады. Дауыс толєыныны¦ Јзгешелiгi дауысты¦ кЈтерiлiп тЈмендеу єалпынан, сЈздi¦, сЈз тiркестерiнi¦ єандай сазбен, єандай жылдамдыєпен айтылуынан, дауысты¦ Јзiндiк бояу-ре¦кiмен, єµбылмалы Ўсерлiгiнен та¬ы сол сияєты белгiлерден айєын а¦¬арылады. МЎселен, кЈтерi¦кi лептi интонация бiр тЇрлi де, сµрау, сауал єою интонациясы одан басєа тЇрде болатыны белгiлi.

ўдеби шы¬армада¬ы сЈздi¦ интонациялыє байлы¬ы мЎтiндi мЎнерлеп оєы¬анда Ўсiресе айєын танылады. КЈркем шы¬арманы мЎнерлеп оєу шеберлiгi Јз алдына Їлкен Јнер болып саналады. Поэзияда интонация, дауыс толєыны Јле¦нi¦ ыр¬а¬ымен ты¬ыз байланысты болады, Јле¦ сЈздi¦ ыр¬а¬ын тЇрлендiруге Їлкен Ўсер етедi. Оєылатын, сЈйлеп, таєпаєтап айтылатын Јле¦дерде

интонацияны¦, дауыс толєыныны¦ не¬µрлым єµбылмалы келіп, тЇрленіп отыруы айрыєша єажет».

МЎнерлеп оєуда сЈзді¦ дµрыс айтылуына, дµрысыраќ айтєанда Ўдеби айтылу нормасына ерекше мЎн беріледі. ўсіресе, тіліміздi¦ орфоэпиялыќ за¦дылы¬ыны¦ єата¦ саќталуына назар аудар¬ан жЈн.

Ал, Н.Нµрмахanованы¦ «МЎнерлеп оєу практикумыны¦ программасы» атты е¦бегінде мынадай пікірлер айтылады: «Интонацияны¦ ауєымы ке¦, мЇмкіндігі мол. Интонация єµрамына: дауыс екпіні, оны¦ фразалыќ жЎне логикалыќ тЇрлері, дауыс кідірісі (пауза), оны¦ логикалыќ жЎне психологиялыќ, грамматикалыќ тЇрлері, дауыс мЈлшері (темп), сЈздерді¦ бірде кЈтері¦кі, бірде бЎсе¦, бірде баяу, бірде жылдам оєылуы, сЈз ыр¬а¬ы (ритм), Їнні¦ мелодиясы мен дыбыс саздылы¬ы жатады». Ал, методист-¬алымдар интонацияны тыныс белгілеріне байланысты жинаќтау интонациясы, санамалау интонациясы, сµраулыќ интонациясы, леп белгісіне байланысты интонациялар деп жіктеп жЇр.

Дауыс айтылуына, єµлаќєа естілуіне єарай: дауыс кЇші, биіктігі, єарєыны, Ўуені деп бЈлінеді. Дауыс кЇші дегенде, оєы¬анда дауысты¦ єµлаќєа єатты не жай кЈтері¦кілігін, не бЎсе¦дігін дауыс єарєыны деп, не жылдам не баяулы¬ын, дауыс Ўуені дегенде не єатєыл, не жµмсаќты¬ын µ¬амыз.

СЈйлем жеке сЈзден де, сЈз тіркестерiні¦ Јзара бір-бірімен байланысып келуі арєылы жасалады. СЈйлемдегі сЈзді¦ белгілі буынында дауысты¦ кЈтері¦кі айтылуы екпін деп аталады. Екпін тЇскен буын Јзгелерден кЈтері¦кі дауыспен айтылады. Ондай екпінді буынды екпінді буын дейміз.

СЈз бен сЈзді¦ шегін бЈліп, жігін ажыратып єоймай, дауыс екпіні бір сЈз табы мен екінші сЈз тіркестерiні¦ арасын бЈліп тµратын дауыс екпіні фразалыќ екпін деп аталады.

Оќыѓанда сЈйлем ішіндегі бір сЈзге айрыќша назар аударыла оќылады. Ол сЈз Јзгелерден ерекше екпінмен дараланып оќылады, айрыќша Ўуенмен айтылады. Оны логикалыќ екпін дейді. Ал кЈтерінкі дауыспен оќылатын сЈзді логикалыќ екпінге ие сЈз деп атайды. логикалыќ екпін мЎтінде жасырын келеді. КЈркем шыѓармаларды мЎнерлеп оќудан алдын жасырынѓан логикалыќ екпінді аныќтау Їшін мЎтінді алдымен бірнеше рет оќып, автордыѕ маќсатын тЇсінгеннен кейін логикалыќ екпінді аныќтауѓа болады. ўдетте, логикалыќ екпіннен кейін ќысќа кідіріс (пауза) жасалады.

Тілдіѕ ќўрылыс материалы сЈз болса, сЈздер белгілі бір тиянаќты ойды білдіру Їшін бірімен–бірі жалѓасып сЈйлем ќўрайды. СЈйлем бір немесе бірнеше маѓыналы сЈз табынан не сЈз тіркесінен тўрады.

Студенттер кЈркем шыѓарманы оќыѓанда оныѕ мазмўнын меѕгеріп ќана ќоймайды. Сол мазмўнды беру ќызмет етіп тўрѓан сЈздер тобын, олардыѕ маѓыналы тўтастыѓын игереді. СЈйлемдегі сЈздердіѕ ондай жігі, маѓыналыќ тобы – синтагма деп аталады.

Шыѓарманыѕ Ўуен-сазы, ырѓаќ-ўйќасы, барлыќ интонациялыќ ќўрылымы сЈйлегенде ѓана кЈрінеді.

МЎнерлеп оќуда темп пен ритмге де кЈѕіл бЈлген жЈн. Темп латынша темпус сЈзінен алынѓан болып, дЎреже, уаќыт деген маѓынаны білдіреді. Темп мЎнерлеп оќудыѕ ішкі сезімі, оныѕ тебірене тыныс алуды айтамыз. ўдеби шыѓармаларда кейіпкерлердіѕ ішкі сезімдері, оќиѓалар дамуыныѕ ќайшылыѓына байланысты Јзгеріп отырады. МЎнерлеп оќуда темпті кЈтеру Ўсірелеу дегенді емес, керісінше жандандыру дегенді білдіреді. Сонымен бірге мЎнерлеп оќуда темпке кЈѕіл бЈлінбесе сЈз жансыз болып, Ўсер ету кЇші тЈмендейді. Ал, ритм грекше ритмос сЈзінен алынѓан болып, дыбыстас, дауысы бірдей деген маѓынаны білдіреді. МЎнерлеп оќуда ритмніѕ орны ерекше мЎнге ие.

Осында ыр¬аєєа аса кЈ¦іл бЈлген жЈн. ¤йткені ауызша сЈйлеуде де, мЎнерлеп оєуда да ыр¬аєты¦ орны бЈлек.

Ыр¬аќ дегеніміз - Јле¦ сЈз бен єара сЈзді¦ сЈйлемдерінде дауыс толєыныны¦ бірде бЎсе¦, бірде кЈтерінкі келіп отыруы. Бμ¬ан мысал ретінде Абайды¦ И.А.Крыловтан аудар¬ан «Шегіртке мен єμмырсєа» атты мысал Јле¦ін алайыќ. Мысал Јле¦ автords¦, шегірткені¦ жЎне єμмырсєаны¦ сЈздеріне єарай бірнеше бЈлімдерге бЈлінеді. Сонда бμларды¦ сЈйлеген сЈздері Ўрєайсысыны¦ Јздеріне тЎн кЈ¦іл-кЇйі, ой-сезіміне сЎйкес дауыс ыр¬а¬ымен оєылуы керек. МЎселен, авторды¦ сЈзі баяу, салмаєты дауыс ре¦кімен оєылады:

Шырылдауыќ шегіртке,
Ыршып жЇріп Ўн сал¬ан.
КЈгалды єуып гЈлайттап
јызыєпен жЇріп жазды ал¬ан...

Ал шегірткені¦:

- јара¬ым, жылыт, тамаќ бер,
Жаз шыєєанша асыра,

- деген сЈзі жалбарыну ре¦кінде бЎсе¦ оєылса,

-Мμны¦, жаным, сЈз емес.
Жаз Јтерін білмеп пе е¦?
Жаны¦ Їшін еш шаруа
Ала жаздай єылмап па е¦?

– деп Јзіне-Јзі сенген шаруа иесі єμмырсєаны¦ сЈздері шегірткені¦ єылы¬ын жаєтырма¬ан ре¦кпен кЈтерінкі оєылады.

Идеялыќ-таєырыптыќ мазмμнына байланысты кЈркем шы¬арма єандай дауыс сазымен оєытылатыны белгіленгеннен со¦, мЎтінні¦ єμрылысы єандай бЈлім-жіктерден тμр¬аны єарастырылады. Со¬ан орай єай бЈлімі єалай оєылатынды¬ы, єай жерде дауыс кідірісі болу керектігі аныєталады.

Пауза сЈйлемдегі дауыс кідірісін білдіреді, ол жеке Ўріптерді жал¬астырады, сЈз єџрайды, ол сЈздерден ма¬ыналыє топ єџрайды Ўрі ол сЈздерді оєшаулайды, даралайды. jажет бол¬ан жерде кідірісті саєтап оєу – мЎнерлеп оєу шарттарын орындауды¦ бір белгісі.

Дауыс кідірістері грамматикалыє, логикалыє жЎне психологиялыє болып Їшке бЈлінетіндігі белгілі. Бџларды¦ жеке-жеке аныєтамаларын беріп, мысал келтіре кетейік.

Грамматикалыє кідіріс деп – кЈркем шы¬армаларды мЎнерлеп оєы¬анда тыныс белгілеріне аздап кідіріс жасап оєуды айтамыз.

jазає тілінде тЈмендегідей тыныс белгілері єолданылады: Їтір (,) нЇкте (.), єос нЇкте (:), сџрау белгі (?), леп белгі (!), кЈп нЇкте (…), сызыєша (-), тырнаєша («») т.б.

МЎселен: НЇкте мен Їтірге єойлатын кідіріс.

Сџр бџлт тЇсі суыє єаптайды аспан, //
КЇз болып, // дымєыл тџман жерді басєан. //
Білмеймін, // той¬аны ма, // то¦¬аны ма, //
Жылєы ойнап, // бие єашєан, тай жарысєан. // *(Абай)*

Бџл Їзіндіде тыныс белгілеріне кідіріс «//» екі таяєша єою арєылы кЈрсетілген. ўрине, тыныс белгілері тџр¬ан жерлерді¦ бЎріне кідіріс жасалмайтын реттер де болады.

МЎселен:

Мен, мен едім, мен едім.
Мен Нарында жЇргенде,
Е¦іреп жЇрген ер едім…

(Махамбетті¦ Байма¬амбет сџлтан¬а айтєаны)

дегенде алды¦¬ы тармаєта¬ы бірінші сЈзден кейін (мен) Їтір єойыл¬ан. Бірає оєы¬ан уаєытта о¬ан кідіріс жасалмайды. Немесе:

НЇктеге кідіріс жасау.

ЖЇйткиді поезд, жЇйткиді.

ЖЇйткиді, желді тµлпардай.

(Н.Бай¬анин

«Ер туралы жыр»)

дегенде екінші тармаєта¬ы жЇйткиді мен желді деген сJздерді¦ арасында¬ы Їтірге кідіріс жасалмайды.

Ме¦іреу, мылєау, єимылсыз.

МЇлгіген мЎ¦гі даланы¦.

Адыр-белес, биік єµз.

Са¦¬алтау сай-саланы¦.   (С.Мµєанов)

Бµл Їзіндіде тыныс белгілеріне кідірмей, аттап Jте алмайсы¦.

Леп белгісіне жасалатын кідіріске j.Аманжоловты¦ «ёшєыш бол¬ым келеді» атты Jле¦інен мына Їзіндіні алайыє.

ёшєыш болмай немене!

jуат бітті денеме!

jанатым бар єайыспас,

ёшєыш бол¬ым келеді!

Ал сµрау белгіге кідіріс жасау Ма¬жан Жµмабаевты¦ «Мен кім?» атты Jле¦інен мынадай Їзіндіні алу¬а болады:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?

Жолбарыспын, ма¬ан єарсы кім тµрар?

КJкте - бµлт, жерде – желмін гулеген,

Жер еркесі – желді¦ жJнін кім сµрар?

j.Бекхожинні¦ «Аєсає Темір мен аєын» атты балладасынан мысал:

Таєсыр-ау, єалап сізді кім алады?

Кездескен ше¦геліне шырмалады?

ЖЇрегін жµтты¦ ба сен айдаSарды¦?

jылышын ўзірейілді¦ єайрап алды¦.

КJп нЇктелі кідіріске Ыбырай Алтынсаринні¦ «¤зен» атты Jле¦інен Їзінді келтірейік.

Ел єыстап кЇн кJреді жанабында,

ДЎм болар, алуан-алуан балы¬ында…

Тас-таста, алтын таста сынамаєєа ,

Сонда да аєєан Jзен єалыбында…

јос нЇктеге жасалатын кідіріс:

Арыстан ай¬а шапты: аяє сынды,

Жемєорлар жолда єалды: єара тЇнді

Ел кJз жасы тиеді тµєымына,

ўділ µлыє єуалар о¦ды-солды. (Жаяу Мµса)

Сызыєшада єолданылатын кідіріс:

Бабамыздыє басєан табанымен

Бірдей екен жаєсысы жаманымен:

Бір жаманы – тынымсыз кJше берген,

Бір жаєсысы – єима¬ан даланы ке¦.

Бір жаманы – жел сJзге ерген екен,

Бір жаєсысы – тілге ерік берген екен .

Бір жаманы – кетпенге орашалає,

Бір жаєсысы – найзагер, мерген екен. (ј.Мырзалиев)

ўр жол¬а, тіпті жеке сJздерге, сJз тіркестеріне Ўдейі тоєтап, тыныс алып оєу керек. Сµрау, леп белгілеріні¦ де Jзіне сай оєу ыр¬а¬ы, шылау, ода¬ай, єаратпа, єыстырма сJздерді¦ де оєылуы, сJйлем мЇшелеріні¦ жігі Ўрєайсысы Jзгеше, арасы ашыє болады. Кейде Jзі де бJлінуі мЇмкін. МЎселен, жо¬ар¬ы Їзіндідегі ме¦іреу, мылєау, єимылсыз, даланы¦ са¦¬алтау, саланы¦ т.б. кJптеген сJздер буын¬а бJлініп оєылуы мЇмкін. Ме-¦і-реу, мыл-єау, єи-мыл-сыз…

Грамматикалыє кідіріс, сJйтіп шумаєєа, µйєасєа, сJйлемге, тармаєєа, кейде бунаєєа тЇссе, кейде тіпті сJзге, буын¬а тЇседі.

Логикалыє кідіріс деп – сJйлемні¦ ма¬ынасына бірден, тез тЇсіне алу Їшін, онда¬ы кейбір жеке сJздерді немесе белгілі сJз тізбегін Jзге

сJздерден бJлі¦кіреп, ны¬ырақ, ой екпінінi¦ сазын бере кідіріс жасап оқуды айтады. Мµндай ретте логикалық кідірістерге тыныс белгілері қойылмайды.

Былайша айтқанда, кідірістi¦ бµл тЇрі кJбіне аяқтал¬ан, тиянақтал¬ан ойды білдіреді, сJйлемдердi¦ арасын, тіпті мЎтін бJлімдерін жал¬астырады, я¬ни тиянақты ойдан кейін, сJйлем со¦ында¬ы тыныстау. Дµрыс жасалма¬ан логикалық кідіріс мЎтіндегі ой пікірді бµзады, ты¦даушыны¦ эстетикалық Ўсерін кемітеді.

Мысалы, *ЖJкей кJлiнi¦ солтЇстік жақ қаба¬ында Аюлы деген бір кішкене таусымақ бар. Сол таусымақ пен кJлдi¦ арасынан Jткенде, // біраз¬а шейін жолды¦ екі жақ шетінде сирегірек Jскен қара¬ай жарысып отырып барып бітеді.*

Осы қара¬ай¬а кіргенде, // Асқарды¦ Їрейі тіпті µшты. О¬ан қара¬ай атаулыны¦ бЎрі // а¦дып тµр¬ан жаудай елестеді. (С.Мµқанов «Итбайды¦ сазайы»). Бµл Їзіндідегі қос сызық қойыл¬ан жерлердi¦ бЎріне логикалық кідіріс жасап оқылады. Ал оларды¦ µзақты¬ы, Ўрине барлық жерде бірдей емес.

Логикалық кідіріс – таби¬и кідіріс. Шы¬арманы¦ бойында¬ы тере¦ сыр мен философия¬а, Jкініш пен Їмітке, жирену мен сЇйінуге, талап пен тал¬ам¬а сай ма¬ыналы, тЇсінікті етіп, сJйлеу тіліне ы¦¬айлас оқылуы керек. Мазмµн тµтасты¬ы сақталып µ¬ыну¬а жа¬дай жасалуы тиіс.

Мысалы , Абай јµнанбаевты¦ «-ылым таппай мақтанба» Jле¦інен Їзінді алайық:

> *-ылым таппай мақтанба,*
> *Орын таппай баптанба,*
> *јµмарланып шаттанба,*
> *Ойнап босқа кЇлуге…*
> *-алым болмай немене,*
> *Балалықты қиса¦ыз…*

Аєыл сЈнбей сЈнбе¦із ,

Бір іске кез келсе¦із.

Ал¬ашєы екі тармає грамматикалыє кідіріс за¦ымен оєылса, со¦¬ы тармаєтар бір-біріне тµтасып («јµмарланып шаттанба, ойнап босєа кЇлуге», «-алым болмай немене балалыєты єиса¦ыз», «Аєыл сЈнбей сЈнбе¦із. Бір іске кез келсе¦із»), тыныс белгілеріне кЈ¦іл аударылмай, екі жол жал¬асып логикалыє кідіріс за¦ымен оєылады.

Ал енді психологиялыє кідіріс дегеніміз не? Соны єарастырайыє. КЈркем шы¬арманы¦ Ўрбір бЈлімін бірінен-бірін кЈ¦іл-кЇйіне (шаттыє, єуаныш, кЇйініш, келеке, сыєає) єарай айыру Їшін, сЈйлемдер мен Їзінділерге психологиялыє мЎн-ма¬ына беріп кЇшейте тЇсу Їшін жасалатын кідірісті *психологиялыє кідіріс* дейміз.

Келістіріп оєы¬ан уаєытта мµндай сЈйлемдерді¦ ара-арасына кідіріс жасалады. Жасалатын кідірісті¦ дµрыс болуын єамтамасыз ету Їшін оєыл¬алы отыр¬ан шы¬арма алдын ала оєылып, талданып, идеялыє мазмµны аныєталады.

Кідірісті¦ бµл тЇрінде шаттыє, єуаныш, кЇйініш, ашу-ыза, кекесін-сыєає, шындыє, Јрелі ойды білдіретін жеке сЈз, тармаєтар¬а екпін єойылады.

Бµ¬ан мысал ретінде Абайды¦ Крыловтан аудар¬ан «Шегіртке мен єµмырсєа» атты мысал Јле¦індегі авторды¦, шегірткені¦ жЎне єµмырсєаны¦ сЈздеріне єарай жіктелген мысал бЈлімдеріне белгілі мЈлшерде психологиялыє кідіріс жасалады.

Немесе Абайды¦ «јан сонарда бЇркітші шы¬ады а¦¬а» Јле¦індегі:

Жарє-жµрє етіп екеуі айєасады,

Адам Їшін батысып єызыл єан¬а, -

деген Їзіндіде «*Жарє-жµрє етіп*» тіркесіне кЈ¦іл аударайыє. Бµл бЇркіт пен тЇлкіні¦ арпалысєан айєасын от шашыратєандай етіп кЈз алдымыз¬а елестетіп тµр емес пе? О¬ан ерекше сипат беріп оєу, баса

назар аудару, салмаќ тЇсіре айту сол тармаќтарды¦ немесе бЇкіл лириканы¦ тынысын танытќандай.

СЈзде екпінді буын болатыны сияќты сЈйлем, сЈз тізбектерінде де екпінді айтылатын сЈздер бар. Ондай сЈйлем ішіндегі жеке сЈздерді¦ біреуіне екпін тЇсіре айту ой екпіні делінеді. СЈйлем ішіндегі ой екпіні тЇсіріле баса айтылатын сЈздерді табу, оларды дауыс ыр¬а¬ын келістіріп оќу шы¬арманы¦ идеялыќ-кЈркемдік мазмµнын ашуда, µ¬ынуда ма¦ызды орын алады. МЎселен, І.ЖансЇгіровті¦ «Шаттыќ жыры» деген Јле¦інен Їзінді келтірейік.

Ырысты, еркін, азат елім ќандай,
Ке¦ байтаќ, ен дЎулетті жерім ќандай!
¤лкемні¦ о¦ы-маќта, солы-ќырман,
Бітетін бізді¦ жерге егін ќандай!
¤рбіткен алуан тЇрлі асыл тµќым,
ТЈгілген ойда-ќырда тЈлім ќандай!
Бал еткен малды¦ сЇтін, а¦ны¦ етін
ГЇл жµпар, кЇшті дЎрі, шЈбім ќандай!

Немесе:

Ты¦да, дала, Жамбылды!
Ты¦да, јастек, јаскеле¦!
СЈйлесін кЎрі бауыры¦. *(Жамбыл)*

Бµл келтірілген Їзінділердегі асты сызыл¬ан сЈздерді¦ бЎрі – екпін тЇсіріле айтылатын сЈздер.

Кейде сЈйлемдегі сЈздерді¦ ќайсысы екпінді, ќайсысы екпінсіз оќшау келетінін айыру, ажырату тіпті мЇмкін емес.

МЎселен, *Арыстан, аю, ќасќыр, тЇлкі, борсыќ,*

Сілеусін, жолбарыстар тЇнде жортып… *(Жамбыл)*

деген екі жолды Јле¦дегі біры¦¬ай мЇшелерді¦ Ўрќайсысына тЇсетін ой екпіні бірдей. Ўрине, мЎтіндегі екпінді сЈздерді¦ екпінділік дЎрежесі

бірдей бола бермейді. Біреулеріне екпін кЇшті тЇсіріліп айтылса, біреулеріне сЎл бЎсе¦деу тЇсіріле айтылады. МЎселен,

Мені¦ жаным отандыє,

Отан деп Јлем, Јлсем де!

О, сЇйікті Отаным!

Балам деп кЈм кЈмсе¦ де, *(Н.Бай¬анин «Ер туралы жыр»)*

- деген тЈрт тармає Јле¦дегі сегіз бунаєты¦ єай-єайсысы да оєы¬ан уаєытта ой екпіні тЇсіріле, кЇшті айтылады. Бірає солай бола тµрса да, оларды¦ екпінділік дЎрежесі бірдей емес, я¬ни Отан деп Јлем, О сЇйікті Отаным! деген бунаєтар айрыєша екпін беріліп айтылады. ¤йткені аєынны¦ айтайын деген негізгі ой-пікірі адамны¦ отанына деген шексіз сЇйіспеншілік сезімін білдіру, жырлау.

јазає тілінде екпін онша а¦¬арылма¬анмен грамматикалыє екпінді єойып оєуды Їйрету керек. Сµлтанмахмµтты¦ кекесінді Јле¦індегі:

Калєам, жаным, єара¬ым!

Беті¦е келмес єара¬ым, – дегенде *«єара¬ым»* сЈзіні¦ біріншісінде екпін Їшінші буын¬а, екіншісінде екінші буын¬а тЇседі.

СЈйтіп, поэзиялыє шы¬армаларды мЎнерлеп оєуда интонациямен бірге кідіріс тЇрлеріне жЎне екпінге де кЈ¦іл бЈлген жЈн.

Сµраєтар мен тапсымалар:

1. Интонация дегеніміз не?
2. Дауыс кідірістері дегенде нені тЇсінесі¦?
3. Психологиялыє кідіріске мысал келтір.
4. Грамматикалыє кідіріс пен логикалыє кідіріске мысал келтір.
5. Ыр¬ає дегеніміз не?
6. Белгілі бір аєындарды¦ Јле¦дерінен Їзінділерді мЎнерлеп оєу.

КJркем шы¬арманы жанрына єарай оєу

КJркем шы¬армаларда¬ы мЎтінді Їйрену алдымен дµрыс, келістіріп оєудан басталады. КJркем шы¬армаларды келістіріп оєу мЎнерлеп оєуды¦ негізін єµрайды. ўдеби шы¬арманы оєып, оны ауызша баяндап беру шы¬арманы¦ мазмµнын толыє тЇсініп алу¬а мЇмкіндік тудырады.

ўдеби шы¬армаларды оєудан алдын оларды¦ жанрлыє ерекшеліктеріне кJ¦іл бJлген жJн. Жанр Ўдеби шы¬армаларды¦ жеке тЇрлері, кJркем Ўдебиетті¦ салалары. Жанр сJзі негізінде француз тілінен алын¬ан болып, тЇр, тек деген ма¬ынаны білдіреді. КJркем Ўдебиет негізгі Їш тЇрге бJлінеді, я¬ни проза, поэзия, драматургия. Олар да Jзара бірнеше тЇрлерге бJлінеді. Бµл ретте В.Г.Белинскийді¦ «Поэзияны тегіне, тЇріне єарап бJлу» деген е¦бегінде Ўдебиетті алдымен эпостыє поэзия, лирикалыє поэзия, драма деп Їшке бJледі . Бейнелеріне, Jзіндік ерекшеліктеріне єарай жанр тЇрлері бір-бірінен ажыралып тµрады. Ал кJркем Ўдебиетте бµлай бJліну Ўдеби жанр деп аталады. ўдеби жанрды белгілеп ал¬аннан кейін ол шы¬арманы¦ єай жанр¬а жататынды¬ын аныєтап алу¬а болады. Себебі, шы¬арманы¦ єайсы жанр¬а жататынды¬ын анықта¬аннан со¦ келістіріп немесе мЎнерлеп оєуда оны¦ Jзіндік ерекшеліктерін ескере оєу мЇмкіндігі туады.

ўдебиеттік шы¬арманы келістіріп оєуда оны¦ эмоциялыє жаєтарын дµрыс бере біліп оєу ма¦ызды орын алады. Бµл маєсатты толыє орындау Їшін кJркем сJз мЎтінін оєы¬ан уаєытта, ода¬ы авторды¦ жЎне кейіпкерлерді¦ ой-сезімін білдіре оєу керек. Жазушыны¦ ой-сезімі Jмірдегі шындыє болмысты ба¬алауы оны¦ эпитет, метафора, те¦еу, метонимия сияєты кJркем сJз єµралдарын єалай єолданылуынан байєалады. Сонда келістіріп оєуды¦ эмоциялыє

жаєтары дегеніміз – автордыЈ мЎтінге айтпає бол¬ан ой-пікіріне сай, сезімніЈ тЇрлі реЈкін сазына келтіріп оєи білу. Шы¬арманыЈ мазмµнына єарай мЎтінніЈ бір жері – жЎдігЈйлік, жарамсаєтыє мінез-єµлыєпен, Їшінші бір ыз¬арлы, ашулы дауыспен т.б. оєылады. јорєыныш, сЇйсіну, таЈданушылыє сияєты сезімдер де дауыс реЈкі арєылы беріледі.

І.ЖансЇгіровтіЈ «јазаєстан», М.¤темісµлыныЈ «МахамбеттіЈ Байма¬амбет сµлтан¬а айтєаны», С.Торай¬ыровтыЈ «ШЎкірт ойы», «Бір адам¬а» атты ЈлеЈ-жырларын оєы¬анда да, ал¬а єойылатын негізгі маєсат сазына келтіріп оєу арєылы, осы шы¬армалардыЈ идеялыє-кЈркемдік єасиеттерін айєындау болады.

Ўдеби шы¬арманы оєы¬ан уаєытта сЈздіЈ логикалыє жЎне эмоциялыє жаєтарын тиісті кідіріс, екпін, ыр¬ає арєылы берілумен єатар, оєу єарєыны, я¬ни сЈзді не жылдам, не жай оєу арєылы да беріледі.

Поэзия кеЈ ма¬ынада сЈз Јнері дегенді білдіреді. ¤леЈ жолымен жазыл¬ан шы¬армалар (поэма, ЈлеЈ т.б.) поэзия деп аталады. ПоэзиянЫЈ объекті адам жЎне оныЈ Ўлеуметтік Јмірі мен кЇресі болып табылады. В.Г.Белинский айтєандай: «БЇкіл Ўлем, барлыє тЇс, реЈ, бояулар, таби¬ат жЎне Јмір кЈріністері поэзия єµбылыстары бола алады». Демек, Ўрбір оєи¬аныЈ Јз поэзиясы бар. Сол нЎрсені айтып Јту єажет, я¬ни Ўрбір шы¬арманыЈ, Ўрбір ЈлеЈніЈ Јз поэзиясы, Јз эстетикасы бар. МЎнерлеп оєу Їшін таЈдал¬ан шы¬армадан сµлулыєты таныту єажет болады.

јазає поэзиясында Абайдан кейінгі дЎуірде ШЎкЎрім, Сµлтанмахмµт, Ахмет Байтµрсынов, Міржаєып .Дулатов, Ма¬жан Жµмабаев, СЎкен, Ілияс поэзиясы сЈз Јнерін жаЈа идеялыє мазмµнымен де, кЈркемдік бояу-наєышымен де байыта тЇсті.

¤леЈ сЈзді оєудыЈ єара сЈзге єара¬анда Јзіне тЎн ерекшеліктері бар. Ол ерекшеліктер ЈлеЈніЈ буын, бунає, тармає, µйєас, шумає, ыр¬ає сияєты єµрылыс жаєтарында¬ы Јзгешеліктерімен байланысты.

¤ле¦ді келістіріп оєуды¦ бір шарты – оны¦ ыр¬а¬ын, µйєасын келістіріп оєу. Жо¬арыда айтєанымыздай ыр¬ає Јле¦ сЈзбен єара сЈзді¦ сЈйлемдерінде дауыс толєыныны¦ бірде бЎсе¦, бірде кЈтері¦кі айтылуы ¬ой, олай болса, Јле¦ді оєы¬ан уаєытта оєушылар онда¬ы дауыс ыр¬а¬ыны¦ тЇрлі Ўуенін толыє ме¦геріп, дµрыс саєтап оєу¬а тиіс. Ал, екінші шарты – оны¦ тарма¬ымен байланысты. ўдетте Јле¦ді оєы¬анда тармаєты¦ со¦ынан тиісті кідіріс жасалады да, сол арєылы Ўрбір тармаєты¦ Јз алдына тµтас бір бЇтін екендігі а¦¬арылып тµрады.

МЎселен: *Есепсіз тау суреті кЈз жетпейтін*

Жырлау¬а єазынасы кЈп тіл жетпейтін.

¤рік, алма, алмµрт, жиде жемістерінен,

Бір татса¦, аузы¦нан дЎм кетрейтін. (*Жамбыл)*

Алайда тармаќ со¦ында¬ы кідіріс барлыќ Јле¦дерде бірдей жасала бермейді. Ондай реттерде Јле¦ні¦ алды¦¬ы тармаєтары сЈзді тасымалда¬анымыз сияєты кейінгі тармаєтар¬а жал¬асып оєылады. Мµндай тармаєтарды¦ со¦ынан ешєандай кідіріс жасалмайды.

Ал енді Јле¦ оєуды¦ Їшінші шарты – шумаєпен байланысты болады. ¤ле¦дегі Ўрбір шумаќ тµл¬а жа¬ынан да синтаксистік бір ойды¦ аяєталып біткенін кЈрсетеді. Демек, Јле¦ді оєы¬ан уаєытта Ўрбір шумаєты¦ со¦ынан кідіріс жасалып отырады. Бµл тармаќ со¦ынан жасалатын кідірістен сЎл µзаєтау болады.

¤ле¦ шумаєтарыны¦ арасында¬ы кідірістерді¦ µзаєты¬ы бірдей болмайтын реттер де кездеседі. МЎселен, Јле¦-жырды¦, поэманы¦ бір кЇрделі ойды білдіретін негізгі бЈлімі аяєталып біткеннен кейін жасалатын кідіріс басєа шумаєтардан со¦ жасалатын кідірістерге єара¬анда µзаєтау болады. МЎселен: С.Торай¬ыровты¦ «Кедей» поэмасында¬ы бЈлімдерді¦ арасына, Б.Майлинні¦ «КЈк сиыр» Јле¦індегі Айжан мен кЈк сиырды¦ сЈздері арасында жасалатын кідірістер. Бµл жЎйт диалогєа єµрыл¬ан мысал, айтыс Јле¦дерінде байєалады. Мµны¦

айєын кJрінісі Нµржан мен Сапар¬алиды¦ жµмбає айтысынан аныє кJрінеді. Сапар¬алиды¦ жµмбаєтал¬ан шума¬ы мен Нµржанны¦ оны шешкен жµмба¬ыны¦ арасында жасалатын кідірістер осы¬ан жатады.

Кейде шумає пен шумаєты¦ арасында кідіріс жасалмауы да мЇмкін, бірає бµл сирек кездеседі.

Ал, енді лириканы мЎнерлеп оєу жЇйесіне тоєталайыє. Лирика – кJркем Ўдебиетті¦ негізгі саласыны¦ бірі болып, басты ерекшелігі – адамны¦ кJ¦іл-кЇйін, сезім дЇниесін тікелей бейнелеп кJрсетеді. Лирикада ой мен сезім бірлесіп, тере¦ єабысады. Ол тартымды єуат-кЇш дарытатын тере¦ оймен суарыл¬ан. Лирика¬а жан беретін сезімні¦ отты нЎзіктігі. Лириканы басєа жанрлардан, айталыє, сан алуан адамдарды¦ єарым-єатынасын, єо¬амдыє тартыс-шиеленісті баяндайтын кJлемді, оєи¬алы шы¬армалардан айырмасы да, Jзіндік артыєшылы¬ы да – міне осында. Лирика негізінен Jле¦ге тиісті. Лириканы¦ таби¬ат лирикасы, саяси-Ўлеуметтік лирика, кJ¦іл-кЇй лирикасы, махаббат лирикасы сияєты тЇрлері бар. Таби¬ат лирикасы – аєынны¦ ішкі жан-дЇниесі оны¦ Ўр тЇрлі таби¬ат єµбылыстарын сезінуі, бейнелеп суреттеуі арєылы танылатын Jле¦-жыр болып табылады. Айнала єорша¬ан орта жЎне оны¦ тЇрлі жаратылыс сырлары адамны¦ назарын Jзіне аудармай єоймайды. Осындай жа¬дайда аєындар таби¬атєа арнап лирикалыє Jле¦дер жазып отыр¬ан. Біреулер таби¬атты¦ пейзаждыє суреттерін жасаса, енді бір аєындар сол таби¬ат арєылы єо¬амдыє Jмірді, адамны¦ ішкі кJ¦іл-кЇйін астастыра жырла¬ан. Таби¬ат лирикасын айтєанда, µлы Абайды еске аламыз. Оны¦ жылды¦ тJрт мезгіліне арнап жаз¬ан Jле¦дері осы уаєытєа дейін оєушысын тамсандырып келеді. Абайдан со¦¬ы аєындар да таби¬ат лирикасын кJптеп жазды. МЎселен, СЎкен Сейфуллин, Ма¬жан Жµмабаев, Ілияс ЖансЇгіров т.б. шы¬армашылы¬ы бµ¬ан дЎлел. Мысал ретінде Абайды¦ «јыс» атты Jле¦інен Їзінді келтірейік.

Ає киімді, денелі, ає саєалды,

Соєыр, мылєау, танымас тірі жанды.

°сті-басы ає єырау, тЇсі суыє,

Басєан жері сыєырлап, келіп єалды.

Дем алысы – Їскірік, аяз бен єар,

КЎрі єµда¦ – єыс келіп, Ўлек салды.

ёшпадай бЈркін киген оєшырайтып,

Аязбенен єызарып ажарланды.

Бµлттай єасы жауып екі кЈзін,

Басын сілкісе, єар жауып, маза¦ды алды.

Борандай бµрє-сарє етіп долдан¬анда,

Алты єанат ає орда Їй шайєалды.

¤з-Јзінен белгілі аєын єыс мезгіліні¦ нає Јзінен мысал келтірген.

С.ДЈнентаевты¦ «Бозтор¬ай» Јле¦індегі:

Келді де сЎлем берді тЈресіне,

Аз-ає тµр шыєпай жаны денесінде.

Шаєты кеп тµрымтайды¦ мінездері¦:

<u>*«Ей таєсыр, бейба¬ы¦ды кЈресі¦ бе?»*</u>

- деген шумаєта¬ы со¦¬ы тармає, алды¦¬ы Їш тармаєєа єара¬анда Ўрі бЎсе¦, Ўрі жай оєылады.

Ал: єыр¬и сал тор¬ай сЈзі бітер-бітпес:

«Сабыр єыл ! – деді, тоєта еш нЎрсе етпес!

јазірде єол бос емес, жµмыс єатты,

Аз кЇтсе¦ жаны¦ шыєпас кЇні¦ Јтпес…»

деген шумаєта¬ы со¦¬ы Їш тармає кЈтері¦кі, ашулы, ыз¬арлы дауыспен оєылады. Мµнда¬ы маєсат – єыр¬иды¦ Ўділетсіздігін, єаталды¬ын, менмендігін кЈрсету.

С.Торай¬ыровты¦ «Бір адам¬а» Јле¦індегі :

Бµрын¬ы атамыз¬а сый¬а берген

Біздерде мынадай бар, мынадай бар…

деген байды¦ сЈзі феодалды¦ дандайсу ре¦кіндегі дауыспен оєылады да, авторды¦ жауап сЈздері зілді мысєыл, кекесін ре¦кінде оєылады.

Ал, мысалдарды оєы¬анда, онда адамдарды¦ мінезіне сай ерекшеліктер жануарлар мен Јсімдіктерге байланыстырылып айтылады. Жазушы онда кекесін, мысєыл, Ўжуалауды пайдаланып адам¬а тиісті бол¬ан жаєтарын кЇлкі ету маєсатында айтылады. МЎселен, А.Байтµрсыновты¦ «Аєєу, шортан SЎм шаян», С.КЈбеевті¦ «КЈзі тойма¬ан ит» т.б.

Прозалыє шы¬армаларды мЎнерлеп оєу Їлкен шеберлікті талап етеді. Себебі, Ўдеби шы¬арманы¦ кЈркемдік ерекшеліктері, онда¬ы ой-пікірлер жазушыны¦ дЇниеге кЈзєарасын тануда мЎнерлеп оєуды¦ ма¦ызы бар. Мµны¦ Їшін мµ¬алім мЎтінді дµрыс та¦дай білуі керек. Прозалыє шы¬армалар дегенде Ў¦гіме, ертегі, роман тЇсініледі. Прозалыє шы¬арманы оєуда ертегілерден баста¬ан жЈн. Ертегілер туралы мЎлімет беру, оны¦ тЇрлері мен композициялыє єµрылысына кЈ¦іл бЈлу кректігін айтып ЈткенжЈн. Ертегілерді¦ бір-бірінен айырмашылы¬ын да ескерген жЈн. МЎселен, мынадай ертегілерді¦ басталуына кЈ¦іл бЈлейік:

«КЇн астында¬ы КЇнікей єыз» атты ертегі былай басталады: «Бµрын¬ы Јткен заманда бір жесір кемпір болыпты. Бµл кемпірді¦ перзенті дегенде жал¬ыз баласы болыпты…» Ал, «јанатты єара єасєа» атты ертегіде, «Ерте-ерте ертеде, ешкі єµйры¬ы келтеде бір єарт болыпты», «Шаямардан патша» ертегіде: «Бµрын¬ы Јткен заманда бір молда болыпты» т.б.

Ал, Ў¦гімелерді мЎнерлеп оєу Їшін алдымен Ў¦гіме жайлы мЎлімет берілуі тиіс, со¦ оны¦ оєи¬алы болып келетін кЈлемі ша¬ын шы¬арма¬а айтылатынды¬ын ескереміз. МЎселен: Б.Майлинні¦ «ТЇйебай», М.ўуезовты¦ «БЇркітші», Т.Ахтановты¦ «ДЎрігер Галя», Т.ўлімєµлµлы «јараой», ј. Жµмаділов «јаздар єайтып барады» т.б.

ў¦гімеде оєи¬аны баяндап айту¬а негізделген , єара сJзбен жазыл¬ан ша¬ын кJркем шы¬арма. ў¦гімені¦ жанрлыє ерекшеліктері алдымен о¬аны баяндау тЎсілі, композициялыє, сюжеттік єџрылысы, кейіпкер жЇйесі арєылы айєындалатынды¬ын айтып Jту єажет.

Прозалыє шы¬армаларды¦ ендігі бір тЇрі – повесть. Повесттерді мЎнерлеп оєудан алдын повесть дегеніміз не деген сџрає туындайды. Міне, осыны аныєтап алайыє. Повесть – оєи¬аны баяндап айту¬а негізделген, єара сJзбен жазыл¬ан кJлемді шы¬арма, эпикалыє жанрды¦ орташа тЇрі. Онда бірнеше кейіпкерлер бас кейіпкерді¦ айналасында жиналады. Повесттерді мЎнерлеп оєуда оны¦ жанрлыє ерекшелігіне кJ¦іл бJлу керек. Себебі, повесттерді¦ барлы¬ын бір тЇрде оєу¬а болмайды. МЎселен, М.ўуезовті¦ «јилы заман» т.б.

Ал, енді романдарды оєу мЎселесіне келсек, романдарды мЎнерлеп оєуды¦ Jзіндік ерекшелігі бар. Ал¬аш роман туралы тЇсінік берген жJн. Ендеше роман деп – сюжеттік єџрылымы кЇрделі, кJп желілі, ке¦ тынысты, кейіпкер бейнесін ол Jмір сЇрген уаєыт, ол тірлік кешкен орта ауєымында, жан-жаєты мЇсіндейтін, басєа прозалыє жанрлар¬а єара¬анда џзає уаєытты, байтає ке¦істікті єамтитын кJлемді эпикалыє шы¬арманы айтамыз. Романны¦ Ў¦гіме мен повестен айырмашылы¬ы, онда тџрмысты¦ Їлкен мЎселелері тілге алынады, кJптеген кейіпкерлер єатысып отырады. Роман жанрында¬ы шы¬армаларды мЎнерлеп оєуды¦ Jзіндік ерекшелігі де сонда. Себебі, Ўрбір кейіпкерді¦ таби¬атын, мЎдениеттілігін жЎне іс-Ўрекеті, адамдармен Jзара єарым-єатынасы, жалпы єо¬ам Jміріндегі орнын тЇсінбей тџрып оны мЎнерлеп оєу¬а болмайды. МЎселен, С.Мџєановты¦ «Балуан Шолає» атты романынан Їзінді келтірейік.

ўдетте, кЇрестен бџрын бЎйгіні¦ аты кетеді.

Аттар жJнелгеннен кейін бас балуан шы¬ару жолы тиген јыпшає «ТЇйе балуанын» шешіндіреді. ТЇйе балуан кЇресерде єойды¦ жЇнінен жуан ¬ып тоєы¬ан, бала¬ы тізесінен жо¬ары шалбар киіп,

ышєырына єайыс белбеу Јткізіп, белін тас єып буады екен, Їстіне басєа киім ілмей. тырдай жала¦аш шешінеді екен. КЇрескен балуанмен бел µстасєанша ¬ана иы¬ына тЇйе жЇн шекпенін жамылып отырып, кЇресерде оны сыпырып тастайды екен.

Сол Ўдетін істеп, тЇйе балуан єара жолды¦ жиегіне кеп оиырады. О¬ан Керей, Уаєты¦ кЈзі тЇсіп еді – «ТЇйе балуан¬а» еріп келген адамдар бЇркіп єасында¬ы тор¬ай сияєтанды…

Ал, драма жанры єалай оєылады?

Драма поэзия жанрына Јте жаєын жанр. Ал, драма дегенде кЈркем Ўдебиетті¦ негізгі бір тЇрі, я¬ни тек єана кейіпкерлерді¦ сЈйлеуіне, єимыл Ўрекетіне негізделген кЈркем шы¬армалар – пъесалар¬а айтылады. Драманы мЎнерлеп оєудан алдын онда¬ы кейіпкерлерді¦ Јзара диалог, монолог тЇрінде сЈйлеуін ескерген де маєсатєа сай болады. Драмалыє шы¬арма тЇгелдей дерлік диалогєа сЈйлестіруге жЎне жеке кейіпкерді сЈйлетуге, монологєа єµрылады. МЎнерлеп оєуда драма термині кЈбінесе жанр ерекшелігі жЎне мазмµнды білдіреді, сол Їшін де сахналыє кЈрініске ие бол¬ан бµл жанрда тере¦ ой, пікір, кескін іштей кЇрестерге негізделген жанр драма болып табылады. Негізінде драма грек тілінен алын¬ан болып, сахна¬а арнал¬ан, оєи¬аны о¬ан єатысушы кейіпкерлерді¦ іс-Ўрекетін, кЈ¦іл-кЇйін кЈрсету арєылы баяндайтын Ўдеби шы¬армалар дегенді білдіреді. Бµл туралы Белинскийді¦ - «Драмалыє шы¬арма сахнада толыє Јмірді єамти алады» деген пікірін ескерген жЈн. Драмалыє шы¬арманы екі тЇрде оєу¬а болады: пъесаны бір адамны¦ оєуы, я¬ни оєытушы оєиды жЎне пъесаны рЈльге бЈліп студенттер оєиды. Осылай екі тЇрлі оєуда да маєсат драмалыє жанр ерекшелігін ты¦даушылар¬а жеткізу болса да, жеке адамны¦ оєуы мен рЈльге бЈліп оєуды¦ арасында айырмашылыє бар.

Драмалыє шы¬арманы бір адам оєы¬ан кезде орындаушы бейнеге толыє ене алмай, тек єана ол туралы тЇсінік немесе сол бейне жайында Ў¦гімелеп береді.

Драмалыє шы¬арманы оєуда орындаушы кейіпкерді¦ іс-Ўрекеті, єимылы жЎне сЈйлеу интонациясына єарай Јз сЈзін єµбылтып отырады.

Драмалыє шы¬арма¬а анализ жасайтын болса¦, эпикалыє жанр¬а µєсас келеді, бірає Јзіндік ерекшелігі де бар. Драмалыє шы¬армада¬ы кЈрініс Їздіксіз дамып отыруы тиіс. Драманы¦ идеялыє мазмµны кЈрініс барысында аныєталып отырады. Драмалыє жанрды¦ комедия жЎне трагедия атты екі тЇрі бар. Комедия – грек тілінен алын¬ан болып, кЈ¦ілді топ, Јле¦ деген ма¬ынаны білдіреді. Комедия ірдегі келе¦сіз, жа¬ымсыз єµбылыстарды, адам бойында¬ы міндерді, єасиетсіздікті оспадарлыєты кЇлкілі етіп бейнелейтін сахналыє шы¬арма. МЎселен, Б.Майлинні¦ «Талта¦байды¦ тЎртібі», М.ўуезовті¦ «Айман-Шолпан», ј.Мµхамеджановты¦ «БЈлтірік бЈрік астында» атты комедияларын атау¬а болады. Ал, трагедияда Јмірдегі шиеленіскен кЇрес-тартысты, бір-біріне єарама-єайшы кЇштерді¦ ешбір ымыра¬а келмейтін, белдескен кЇресін, єаєты¬ыс-таласын суреттейді. МЎселен, М.ўуезовті¦ «јаракЈз», Ғ.МЇсіреповті¦ «јозы КЈрпеш – Баян сµлу», «Аєан сері - Аєтоєты» трагедияларын атау¬а болады.

Пъесаны рЈльге бЈліп оєы¬анда орындаушылар тобы алдын ала жатты¬у жасай алуы тиіс. Сонымен бірге драмалыє жанр¬а енетін шы¬армалар Јзіні¦ лирикалыє, сатирикалыє, кЇлгілі, саяси жЎне драмалыє сияєты бірнеше кЈріністерімен басєа Ўдеби тЇрлерден ажыралып тµрады. Мµны да ескерген жЈн.

МЎселен: Шерхан Мµртазаны¦ «Бесеуді¦ хаты» атты драмасынан Їзінді алайыє.

МЇсірепов. јайрат – єыран, єай¬ы – жылан. јай¬ыра бермей єайрат єылайыє (Аспан¬а єарайды). ИЎ, єайрат єылайыє.

Балым. Аспаннан не іздейсі¦, єайным? Аспан¬а єанша тесіліп єараса¦ да періштелер кJрінбейді. jµдай да, Jкімет те бізді µмытєан.

МЇсірепов. Бізді¦ елді єырєадан єырсыє шал¬аны рас. Бірає єиялдан єысыр, арманнан ада болмайыє. °міт Їзілмесін. Жол кJрсеті¦із. Босєындарды єуып жетейік.

Балым (екі ойлы). Бетінен тозає оты лапылда¬ан мына даладан кімді іздеп табар екенбіз?..

Сµраєтар мен тапсырмалар

1. Келістіріп оєуды¦ эмоциялыє жаєтары дегенде нені тЇсінесі¦дер?
2. Поэзиялыє шы¬армалар єалай оєылады?
3. Прозалыє шы¬армалар єалай оєылады?
4. Драмалыє шы¬армалар єалай оєылады?
5. ¤ле¦, пъеса, Ў¦гімелерден Їзінділерді мЎнерлеп оєу.

Поэзиялыє туындыларды оєу

Ереуіл атєа ер салмай

Ереуіл атєа ер салмай,
Егеулі найза єол¬а алмай,
Е¦ку-е¦ку жер шалмай,
jо¦ыр салєын тJске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
¤зі¦нен ту¬ан жас бала,
Саєалы шы¬ып жат болмай,
Ат Їстінде кЇн кJрмей,
Ашаршылыє, шJл кJрмей,
¤зегі толып ет жемей,
Ер тJсектен безінбей,
ёлы тЇске µрынбай,
ТЇн єатып жЇріп, тЇс єашпай,
Тебінгі теріс та¬ынбай,
Темір єазыє жастанбай,
ју тола¬ай бастанбай?
Ерлерді¦ ісі бітер ме?

jыз¬ыш єµс

Ау, єыз¬ыш єµс, єыз¬ыш єµс,
јанаты¦ єатты, мойны¦ бос.
Исатайдан айрылып,
Жал¬ыздыєпен болдым дос.
Ау, єыз¬ыш єµс, єыз¬ыш єµс,
Ел єоры¬ан мен едім,
Мен де айрылдым елімнен,

КЈл єоры¬ан сен еді¦,
Сен де айрылды¦ кЈлі¦нен.

Аспандап µшєан єыз¬ыш єµс
Сені кЈлден айыр¬ан-
Лашын єµсты¦ тепкіні.
Мені елден айыр¬ан-
Хан ЖЎ¦гірді¦ екпіні.
Айтып-айтпай немене?
јµсалыєпен Јтті ¬ой

Махамбетті¦ кЈп кЇні !!!

Мен, мен едім, мен едім

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жЇргенде
Е¦іреп жЇрген ер едім.
Исатайды¦ барында
Екі тарлан бЈрі едім.
Ерегіскен дµшпан¬а
јызыл сырлы жебе едім.
Жаєсылар¬а еп едім,
Жамандар¬а кЈп едім.
Ерегіскен дµшпанны¦,
Екі талай бол¬анда,
Азыєєа етін жеп едім.
Хан баласы ає сЇйек,
Ежелден табан а¦дысєан
Ата дµшпан сен еді¦,
Ата жауы¦ мен едім.
Ежелгі дµшпан ел болмас,
Етектен кесіп же¦ болмас.
Хан баласы ає сЇйек,
БЎйеке, сµлтан сен болып,
Сендей нарєоспаєты¦ баласы,
Ма¬ан о¦аша жерде жолыєса¦,
јайра¦нан ал¬ан шабаєтай
јия бір со¬ып ас етсем,
яяangnp1087яя1799117 Тама¬ыма єылєаны¦ кетер демес ем.

Мінгені Исатайды¦ аєтабаны-ай!

Мінген Исатайды¦ аєтабаны-ай!
СЇт беріп, сµлы беріп бапта¬аны-ай.
Зе¦бірек Їш атєанда дарымады,

јµдайды¦ міне єара саєта¬ны-ай.
Мінген Исатайды¦ кЈгілдір –ай,
ўскерін барша єµм¬а тЈгілдірді-ай.
Мы¦ды ал¬ан, бірді беріп Аєтабанды,
Жыландай белге соєєан бЇгілдірді-ай.
Баласы Исатайды¦ Жаєия-ды,
Жаєия жауды кЈрсе аєияды.
ТЇлейді тЇнде жортєан жолбарыстай,
Алдырдым єабыланымды єапияда-ай!

Махамбет ¤темісµлы

¤зен

Таулардан Јзен а¬ар сарєыра¬ан,
Айнадай сЎуле беріп жарєыра¬ан,
Жел соєса, ыстыє соєса, бір єалыпта,
Аралап тау мен тасты арєыра¬ан.
КЈ¦ілін суын ішсе¦ ашылады.
Дене¦де бар дерті¦ді єашырады.
¤ксіген оттай жанып жануарлар
¤зеннен раєат тауып басылады.
јынарда тілсіз тµр¬ан то¬айлары
Шуылдап желмен бірге бас µрады..
Он мы¦ мал айдап Јтсе¦, лай єалмайды,
Тасыса су барма¬ан сай єалмайды.
Тасы¬ан зен суды¦ єуатымен
КЈк шал¬ын шЈп бітпеген жай єалмайды.
Ед єыстап кЇн кЈреді жанабында
ДЎм болар алуан-алуан балы¬ында..
Тас-таста, алтын таста сынамаєєа,
Сонда да аєєан Јзен єалыбында...

¤нер-білім бар жµрттар

¤нер-білім бар жµрттар
Тастан сарай сал¬ызды.
Айшылыє алыс жерлерден
КЈзі¦ді ашып-жµм¬анша,
Жылдам хабар ал¬ызды.
Аты жоє єµр арбаны
Мы¦ шаєырым жерлерге
КЇн жарымда бар¬ызды.
Адамды єµстай µшырды.
Мал істейтін жµмысты

От пен су¬а тЇсірді.
Отынсыз тамає пісірді
Сусыздан сусын ішірді.
Те¦ізде жЇзді балыєтай
ДЇниені кезді жалыєпай.
Білгендерге осылар –
БЎрі-да¬ы аныєтай.
Білмегенге таныєтай.
Біз де бекер жатпалыє
Осылар¬а таныспай,
Ат Јнері білінбес
БЎйгеге тЇсіп жарыспай.
Желкілдеп шыєєан кЈк шЈптей
Жа¦а Јспірім достарым,
јатары¦ кетті-ау алысєа-ай.
°мтылы¦ыз єалыспай!
Біз надан боп Јсірдік
Иектегі саєалды.
«¤нер – жігіт кЈркі» деп
Ескермедік маєалды…
Біз болмасає, сіз барсыз,
ёміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды!

Ыбырай Алтынсарин

Жасымда ¬ылым бар деп ескермедім

Жасымда ¬ылым бар деп ескермедім,
Пайдасын кЈре тµра тексермедім.
Ержеткен со¦ тЇспеді уысыма,
јолымды мерзімінен кеш сермедім.
Бµл махрµм єалма¬ыма кім жазалы,
јолымды дЈп сермесем, Јстер ме едім?
Адамны¦ бір єызы¬ы – бала деген,
Баланы оєытуды жек кЈрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
јызмет єылсын, шен алсын деп бермедім.
¤зім де басєа шауып, тЈске Јрледім,
јазаєєа єара сЈзге дес бермедім.
Е¦бегі¦ді білерлік еш адам жоє ,
ТЇбінде тыныш жЇргенді теріс кЈрмедім.

-ылым таппай маєтанба

-ылым таппай маєтанба,
Орын таппай баптанба,
јµмарланып шаттанба,
Ойнап босєа кЇлуге.
Бес нЎрседен єашыє бол,
Бес нЎрсеге асыє бол,
Адам болам десе¦із.
Тілеуі¦, Јмірі¦ алды¦да
О¬ан єай¬ы жесе¦із.
¤сек, Јтірік, маєтаншає,
Еріншек, бекер мал шашпає –
Бес дµшпаны¦, білсе¦із.
Талап, е¦бек, тере¦ ой,
јана¬ат, раєым ойлап єой –
Бес асыл іс кЈнсе¦із.

Жамандыє кЈрсе¦ нЎфрЎтлі
Суытып кЈ¦ілиыйса¦ыз.
Жаєсылыє кЈрсе¦ ¬ибратді,
Оны ой¬а жиса¦ыз.
-ылым болмай немене,
Балалыєты єиса¦ыз?
Болмаса¦ да µєсап бає,
Бір ¬алымды кЈрсе¦із.
Ондай болмає єайда деп,
Айтпа ¬ылым сЇйсе¦із.
Сізге ¬ылым кім берер?
Жанбай жатып сЈнсе¦із?
ДЇние де – Јзі, мал да – Јзі,
-ылым¬а кЈ¦іл бЈлсе¦із.
Білгендерді¦ сЈзіне,
Махаббатпен ерсе¦із…

Мен жазбаймын Јле¦ді ермек үшін

Мен жазбаймын Јле¦ді ермек Їшін
Жоє-барды, ертегіні термек Їшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым Їлгі жастар¬а бермек Їшін.
Бµл сЈзді тасыр µєпас, талапты µ¬ар,
КЈ¦ілін¦ кЈзі ашыє, сергек Їшін.

ТЇзу кел, єисыє-єы¦ыр, єырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын кЈрмей.
Шу дегенде єµла¬ы¦ тоса¦сиды,
¤скен со¦ мЇндай сЈзді бµрын кЈрмей.
Та¦ єаламын, алды¦¬ы айтєанды µєпай,
ЖЎне айта бер дейді жµрт тыным бермей.

СЈз айттым "ўзірет ўлі", "айдаhарсыз",
Мµнда жоє "алтын иек, сары-ала єыз".
КЎрілікті жамандап, Јлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
ўсіре єызыл емес деп жиренбе¦із,
ТЇбі тере¦ сЈз артық, бір байєарсыз.

Батырдан барымташы туар да¦¬ой,
јызшыл да, єызыєшыл да Ўуре жан ¬ой.
Арсыз, масыз, аєылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскЇнем байєал¬ан ¬ой.
Бес-алты мисыз бЎ¦гі кЇлсе мЎз боп,

јинамай єызыл тілді кел, тілді ал, єой!

¤ле¦і бар Јнерлі інім, сізге
Жалынамын, мµндай сJз айтпа бізге.
¤зге тЇгіл Jзі¦е пайдасы жоє,
Есіл Јнер єор болып кетер тЇзге.
СЎнєой, да¦¬ой, ойнасшы, керім-кербез,
јанша єызыє болады Jзі¦ізге?

ј ы с

Ає киімді, денелі, ає саєалды,
Соєыр, мылєау, танымас тірі жанды.
°сті-басы ає єырау, тЇсі суыє,
Басєан жері сыєырлап, келіп єалды.
Дем алысы – Їскірік, аяз бен єар,
КЎрі єµда¦ – єыс келіп, Ўлек салды.
ёшпадай бJркін киген оєшырайтып,
Аязбенен єызарып ажарланды.
Бµлттай єасы жауып екі кJзін,
Басын сілкісе, єар жауып, маза¦ды алды.
Борандай бµрє-сарє етіп долдан¬анда,
Алты єанат ає орда Їй шайєалды.
ўуес кJріп жЇгірген жас балалар,
Бет-єолы домбы¬ып, Їсік шалды.
Шидем мен тон єабаттап киген малшы
Бет єарау¬а шыдамай теріс айналды.
јар тепкенге єажымас єайран жылєы
Титы¬ы єµруына аз-ає єалды.
јыспен бірге тµмсы¬ын салды єасєыр.
Малшыларым, єор єылма итке малды.
Соны¬а малды жайып, кЇзеті¦дер,
ёйєы Jлтірмес, єайрат єыл, бµз єамалды!
Ит жегенше јондыбай, јанай жесін,
јµр жібер мына антµр¬ан кЎрі шалды.

Жігіттер, ойын арзан, кЇлкі єымбат

Жігіттер, ойын арзан, кЇлкі єымбат,
Екі тЇрлі нЎрсе ¬ой сыр мен сымбат.
Арзан, жал¬ан кЇлмейтін, шын кЇлерлік
Ер табылса жарайды, єылса сµхбат.

Кейбіреу ты¦дар Їйден шыєєанынша,
Кейбіреу єояр кJ¦іл µєєанынша.
СJз мәнісін білерлік кейбіреу бар,

Абайлар Ўрбір сJзді Jз халынша.

Шын кJ¦ілмен сЇйсе екен, кімді сЇйсе,
Бір сJзімен тμрса екен, жанса-кЇйсе.
јырмызы єызыл жібек бозбалалар,
О¦¬ає пμлдай был¬айды, бір дым тисе.

Керек іс бозбала¬а талаптылыє,
ўр тЇрлі Jнер, мінез, жаєсы єылыє.
Кейбір жігіт жЇреді маєтан кЇйлеп,
Сыртєа пысыє келеді, кJзге сыныє.

Кемді кЇн єызыє дЎурен тату Jткіз,
Жетпесе, бірі¦дікін бірі¦ жеткіз!
КЇншілдіксіз тату бол шын кJ¦ілмен ,
јиянатшыл болмаєты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жЇрсе¦ басы¦ єосып,
Бірі¦ні¦ бірі¦ сJйле сJзі¦ тосып.
Бірі¦ді бірі¦ ¬иззЎт, єμрмет етіс,
Тμр¬андай бейне єорєып, жаны¦ шошып.

Жолдастыє, сμхбаттастыє – бір Їлкен іс,
Оны¦ єадірін жетесіз адам білмес.
СЇйікті ер білген сырын сыртєа жаймас,
Арты¦нан бір ауыз сJз айтып кЇлмес.

КЇйлеме жігітпін деп Їнемі ойнас,
Салынса¦, салдуарлыє єадір єоймас.
Ер жігіт та¦дап тауып, еппен жЇрсін,
ТJбетке Jлекшнні¦ бәр бр бәс.

Бреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсеқызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

КJп жЇрмес же¦іске єойлыє, Ўл-ає тозар,
Жа¦¬ырар, же¦іске єμмар, жатєа єозар.
КЇнде кJрген бір беттен кJ¦іл єайтар,
јылт еткізбес єылыєты тамыршы озар.

Толєынын жЇрегі¦ні¦ хаттай таныр,
БЇлк еткізбес єалайша соєса тамыр.
Жар кJ¦ілне бір жанын пида єылып,

Білместг¦ бар болса, єылар сабыр.

Шу дегенде кJрінер сµлу артыє,
КJбі кJпшіл келеді ондай єаншыє.
Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
Кім па¦дау келеді, кім тантыє.

Аєыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер µялар іс єылмас єатын зерек.
Салає, олає, айнасшы, керім-кербез,
Жырта¦-тырта¦ єызылдан шы¬ады ерек.

јатыны сені сЇйсе, сен де оны сЇй,
јоржа¦ суыє келеді кей сасыє ми.
Ері аєылды, єатыны мінезді боп,
Тату болса, риаз Їстндегі Їй.

Жоє болса єатыны¦ны¦ жат Jсегі,
Болмаса мінезіні¦ еш кесегі.
Майысєан, бейне гЇлдей толыєсын¬ан,
Кем емес алтын таєтан жар тJсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей єызы арзан деп єµмарланба.
Ары бар, аєылы бар, µяты бар
Ата-ананы¦ єызынан ¬апыл єалма.

°йі¦е тату єµрбы¦ келсе кіріп,
Сызданбасын єабаєпен имендіріп.
Ер сүйген кісіні о да сЇйіп,
јызмет єылсын кJ¦іл таза жЇріп.

јурбы¦ны¦ тЎур болсын Jз мінезі,
Абыройлы єалжы¦мен келсін сJзі.
Сен оған мойын бұрып сJз айтєанда,
јатыны¦да болмасын оны¦ кJзі.

Кей єµрбы бЇгін тату, ерте¦ бату,
Тілеу, жаєынды¬ы – бЎрі сату.
КJкірегінде єаяу жоє, єиянат жоє,
јажымас, єайта айнымас єайран тату!

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Е¦бекпен терін сатып тЇзден жимас.
Меліш сауда сыєылды кЇлкі сатып,

Алса єоймас, араны та¬ы тоймас.

Асыє µтыс сыєылды алыс-беріс –
Тірі жанны¦ єыл¬аны бЇгін тегіс.
Бір кЈйтке таласып, бір арам єып,
ТЈбелескен, дауласєан жанжал-керіс.

Жас бала Ўуелі тату бола єалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін бірі єµшаєтап шуылдасып,
Ойын тарєар кезінде µрыс салар.

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бµрєылдар онан жаман.
Татулы¬ы єµрысын ойыны мен,
ДЎл солар¬а µєсайды мына заман.

Жаман тату єазады Јзіне ор,
О¬ан сенсе¦, бір күн боларсы¦ єор.
Ары бар, µяты бар Їлкенге сен,
¤з зорды¦ болады ы¬ы да зор.

јазаєты¦ єайсысыны¦ бар санасы?
јылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысыєтыєты¦ белгісі – арыз беру,
Жоє тұрса бесココ, алты аласы.

Поэма

Ескендір

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – о¬ан мекен.
Филипп патша баласы,ер кЈ¦ілді ,
Маєтан сүйгіш, єыз¬аншає адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әре¦ жиырма бірге толды.
¤з жµрты аз кЈрініп, кЈршілерге
КЈз алартып єарады о¦ды-солды.
Сµмдыєпен ¬аскер жиып єаруланды,
Жақын жерге жау болды, тµра аттанды.
Көп елді кЇтінбеген єырды, жойды,
Ханды өлтіріп, єаласын тартып алды.

Жазасыз жаєын жерді¦ бЎрін шапты,

Дарияны¦ суындай єандар аєты.
Шапєан елді¦ бЎрін де бодам єылып,
¤кіметін єолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан єоймады,
Ал¬ан сайын кJ¦ілі бір тоймады.
Араны бар¬ан сайын єатты ашылып,
Жерді¦ жЇзін алуға ой ойлады.

Қан ішер єаһарлы хан ашуы кJп,
Ата¬ынан єорєады жµрт єай¬ы жеп.
Сол күнде єошеметші айтады екен,
Ханны¦ ханы, патшаны¦ патшасы деп.

Атағы талай жерге оны¦ жетті,
Жерді¦ң жЇзін алу¬а талап етті.
Есепсіз Ўскер ертіп, жараєтанып,
Есіткен елдеріне жЇріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мµны¦,
БЎрін де алды, єорєытты жолда¬ыны¦.
Жан шыєпады алдынан, тоєтауы жоє,
Жер жЇзін жеке билеп алмаєшыны¦.

ЖЇре-жЇре бір елсіз шJлге тЇсті,
Алып жЇрген суыны¦ бЎрін ішті.
Адам, хайуан бЎрі де бірдей шJлдеп,
Басына єµдай салды єиын істі.

Сандалды сар далада су таба алмай,
ШJлдеген жµрт єайтеді бос єамалмай?
јызметкерді¦ бЎрін де Jлтірмекші
Болыпты, шJлдегенге шыдай алмай.

Мысалы, астындағы ат о дағы µшты,
Ескендір де атының жалын єµты.
Жалтырап сЎуле берген бір нәрсеге
Патшаны¦ ат Їстінде кJзі түсті.

Барса, бір сылдыр єаєєан мJлдір бµлає,
Таспадай бейне арыєтан шыєєан єµлап.
ТЇсе сала Ескендір басты єойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тµрып,

Сол су¬а балыєты алды бір жудырып.
Иіс, дәм өзгеше болып кетті,
Та¦ єалды, мұны¦ бЎрін су¬а жорып.

Ескендір єолына айтты: “Бµл неткен су?
БЎрін де ішіп, бұл су¬а беті¦ді жу!
Бір бай елден осы су шыєєан шы¬ар,
¤рлеп барып үстіне тігелік ту.

Бұл салєын тЎтті су¬а єаны¦ыздар,
Шає келер ма¬ан жан жоє, наны¦ыздар.
Менен єалмай, бұл суды шапша¦ Јрлеп,
Талєан єылып шаһарын алы¦ыздар!”

Жарлыє шашты, єол жЇрді суды Јрлей,
Шаһарына жеткенше дамыл кЈрмей.
КЈкпе¦бек темір киген Ј¦кей батыр
Тарттырып жЈнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды Јрлеп талай жЇрді,
Суды¦ басы бір єµзар шатєа кірді.
Шатты¦ аузын бекіткен алтын єор¬ан,
јаєпасы бекітулі, кЈзі кЈрді.

јаєпаны ашайын деп хан ұмтылды,
Тұтєасын олай-бµлай єатты жұлды.
Аша алмады єаєпаны, Їміт Їзді,
Аєылдасып тЎуір-ає амал єылды.

Ескендір тоєтау кЈрмей өскен жан ¬ой,
Келмей ме тоєтаусызды¦ бЎрі да¦¬ой?
Дел-сал болып бЎрі де єайта шыєты,
Алысып Ўлі келмесін байқа¬ан ¬ой.

Долдыєпен хан Ескендір ашуланды,
Ашуланып єаєпа¬а жетіп барды.
јаєпаны дЇбірлетіп єа¬ып – єа¬ып:
-јаєпа¦ды аш! – деп барынша ай¬ай салды.

јаєпаны¦ ар жағынан біреу келді,
Күзетшісі сол екен – дыбыс берді.
јаєпаны са¬ан ашар рµєсат жоє,
Бұл – єµдайға бастайтын єаєпа, - деді.

-Білмесең, мен Ескендір патша деген,

Жер жүзіні¦ со¬ыста бЎрін же¦ген.
јаєпа¦ды аш, хабары¦ды айт, білдір маған,
јорлы¬ым Јзім туып, кЈз кЈрмеген.

- Мыєтымын деп маєтанба, аєыл білсе¦,
Мыєты болса¦, Јзі¦ні¦ нЎпсі¦ді же¦!
Іші тар, кЈре алмасты¦ біреуі сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді те¦.

Талпын¬ан талаппенен мен де бір ер,
КЈп жЇрдім, кездей келді кЈрмеген жер.
Е¦ болмаса, халєыма кЈрсетейін,
Сый єылып, белгі болар бір нәрсе бер.

јаєпадан лақтырды бір орамал,
Сыйым – осы, падиша, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар аєыл берер,
Апар да¬ы ойланып, кЈзі¦ді сал!

Орамалды єуанып єолына алды,
Сый алдым деп халєына єайта салды.
јараса, ішіндегі бір єу сүйек,
Бұл не еткен маза¬ы деп а¦-та¦ єалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
- Е¦ болмаса білмеді сый бермекті.
Осы мені¦ те¦ім бе? – деп аєырып,
Лаєтырып жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель аєылы мол,
Лаєтыр¬ан сүйекті алады сол.
Хан¬а айтты: "јасиет бар бұл сЇйекте,
КЈзі¦е кЈрсетейін, хабардар бол".

Сол күнде Аристотель жеке дара,
Аєыл сЈзін ты¦дамай бар ма шара:
- Таразыны Ўпкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, Јлшеп єара!
Бұл сЈзге Ескендір де єарай єалды,
Таразыны єұрдырып, орта¬а алды.
јанша алтынды күміспен салса-дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны кЈріп Ескендір а¦-та¦ єалды,
Бар єарауын алтынға єоса салды.

Енді єайтер екен деп єарап еді,
Бұрын¬ыдан єу сүйек ауырланды.

Аристотель хакімге патша келді:
- Мына сүйек єазынаны¦ бЎрін же¦ді.
Бұл сүйекті басарлыє, нәрсе бар ма?
Аєылы¦мен ойланып тапшы! – деді.

Хакім жерден топырає алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жо¬ары шығып єалды.

Ескендір мұны кJріп аз тұрады,
Хакімді аулає жерге шаєырады.
-Та¦ єаларлық іс болды мұны¦ Jзі,
МЎнісін айтып берші, - деп сұрады.

-Бұл – адам кJз сүйегі, - деді хан¬а.
Тоя ма адам кJзі мы¦ мен сан¬а?
Жемті кJз жер жЇзіне тоймаса да,
¤лсе тояр, кJзіне єµм єµй¬анда.

КЎпір кJзді¦ дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
јанша тірі жүрсе де, Jлген күні
¤зге кJзбен бірдей- ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат.
Алтын єаєпа бермеді сізге рµєсат.
Сый сұрады¦, бергені – бір єу сүйек,
Мұны кJріп, алы¦ыз сіз де ¬ибрат!

Ойлап-ойлап патшаны¦ мойны түсті,
јµдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен мені¦ бұл ісім деп,
јолын алып жұртына єайта кJшті.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл Ў¦гіме,
Мұны бір Jзге сJзді¦ бір деме.
јарны¦ тойса, єай¬ырма маєтан Їшін,
Тоймас кJзі¦ толар деп єай¬ы жеме.

ју өмір жолдас болмас, Ўл-ақ Jтер,
¤з күлкі¦е Jзі¦ єарыє болма бекер!

ёяты¦ мен арыңды мал¬а сатып,
ёятсызда иман жоє, түпке жетер.

Маєтанасы¦ біреуге маєтасын деп,
Шаужайымнан еш адам єаєпасын деп.
Сен кеткен со¦ арты¦нан күліп єалар,
Антұр¬аннан єµдайым саєтасын деп.

Аєылсыз Јзін мақтап былжырайды,
Бойы¦а Јлшеп сөйлесе¦, не¦ єµрайды?
Жаєсы болса¦, жарыєты кім кЈрмейді,
¤з ба¬а¦ды Јзі¦нен кім сұрайды?!

Жµртыма

Бірлік єып іс етуге шорєає, жµрты¦,
Табылса о¦ай олжа ортає, жµртым,
Сияєты єара єар¬а шуылда¬ан,
°рейсіз, єоян жЇрек єорєає, жµртым.

Білмейсі¦ жЈні¦менен терісі¦ді,
Ел болып іс етпейсі¦ келісімді.
°міт єып бЎйге атындай талай єосып,
Байєадыє шабыс тЇгіл, желісі¦ді.

ЖЈн айтєан жµртшылыєєа адам болса,
Шы¬асы¦ єолы¦а ала керісі¦ді.
Бытырап бет-беті¦е жЈнелгенде,
КЈрдік єой жайылатын Јрісі¦ді.

Келгенде Јзді-Јзі¦е мыєты-аєсы¦дар,
јайтейін, Јзге десе кЈнгіші¦ді.
Сыєылды сыныє бµтає тЈмендесе¦,
Кім жµлмас о¦айда¬ы жемісі¦ді?!

Ахмет Байтµрсынов

Бір адам¬а

Бір Їйде жиюлы екен єазына мал,
КЈрсетті бЎрін бізге аєсаєал шал:
«Бµрын¬ы атамыз¬а сый¬а берген,
Біздерде мынадай бар, мынадай бар!...»

Ол рас, аталары¦ шенге алыпты,
Арзан єып, єымбат емес, кемге алыпты.
Апыр-ай, єалай бµлда¬ан сатєандарын,

Оєа, тЇйме, сылдырмає, тенге алыпты!

Суреттер жЎне кЈрдім жЇзі жарєын,
Ойладым: «О¦дыр¬ан-ау баєєан халєым!»
Соншама єµны толыє болды тЇйме,
Артында єалдырмас па жаєсы да¦єын?!

Дедім мен: «јµтты болсын шекпені¦із,
Артєы¬а єандай егін еккені¦із?
Жусає та денемізден кетер емес
Сонда¬ы тµєым шашып сепкені¦із».

КЈргенде кЇміс кесе, алтын аяє,
Бір сЈзді тама¬ыма єойдым таяп:
«јай момынны¦ малы бар бµл аяєта?»
Демейінше болмады, єарап жай-ає!

Отырдым, кЈрсем жекіп тастар ма деп,
Шал айтты: «КЈрі¦іздер, жасєанба!» - деп,
Кесені єолыма алып єарай бердім,
«Ішінде наєає кЈзден жас бар ма?» - деп.

ШЎкірт ойы

јара¦¬ы єазає кЈгіне
¤рмелеп шы¬ып, кЇн болам!
јара¦¬ылыєты¦ кЈгіне,
КЇн болма¬анда, кім болам?
Мµзда¬ан елді¦ жЇрегін
Жылыту¬а мен кірермін!
Е¦бек, бейнет тарауы,
Раєатєа сарєылар.
јыздырып кЇнні¦ єарауы,
Надандыє те¦ізі тартылар.
Орны отайып, кЈгерер,
јызы¬ын жайлап ел кЈрер.
Тµрмыс, та¬дыр – бірі де,
Бµл маєсаттан бµра алмас,
јаSарман РЇстем, ўли де,
Бµрам деп жолда тµра алмас.
Сылан¬ан жарды¦ - кЇлісі,
Алдандырмас бір ісі.

Сµлтанмахмµт Торай¬ыров

Мен кім?

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарыспын, ма¬ан єарсы кім тµрар?
КЈкте – бµлт, жерде – желмін гулеген,
Жер еркесі – желді¦ жЈнін кім сµрар?

КЈкте – кЇнмін, кЈпке нµрым шашамын,
КЈ¦ілге алсам, єазір ¬арышєа асамын,
Шеті, тЇбі жоє те¦ізбін єаракЈк,

Ерігемін – толєып, шалєып, тасамын.

Жалынмын мен, келме жаєын, - жанарсы¦,
Тµлпармын мен, ша¦ыма ермей єаларсы¦.
КЇл болсын кJк, жемірілсін жер, уайым жоє,
КJз єырымен кЇліп єана єарармын...

Мен жастар¬а сенемін

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай єайратты,
јырандай кЇшті єанатты,
Мен жастар¬а сенемін !
КJздерінде от ойнар,
СJздерінде жалын бар,
Жаннан єымбат олар¬а ар,
Мен жастар¬а сенемін !
Жас єырандар – балапан,
Жайып єанат µмтыл¬ан.
КJздегені кJк аспан,
Мен жастар¬а сенемін !

Жµмсає мінез жібектер,
СЇттей таза жЇректер,
јасиетті тілектер –
Мен жастар¬а сенемін !
Тау суындай гЇрілдер,
Айбынды алаш елім дер,
Алтын Арєа жерім дер,
Мен жастар¬а сенемін !
јажу бар ма тµлпар¬а,
Талу бар ма сµ¦єар¬а,
Иман кЇшті оларда,
Мен жастар¬а сенемін !..

¤нер-білім єайтсе табылар

Ер жігіт Jнер табар ерте тµрса,
Ерініп. шаршамаса, белін буса.
Ырты¦-жырты¦, жоє-бар¬а кJ¦іл бермей,
Періште боп анадан єайта туса
«Жаєын. ту¬ан, бауыр» - деп, айналмаса,
јатын-сатын дегенге байланбаса.
Тыныєбай, дамыл алмай, ертелі кеш
Ізденсе, кідірмесе, жайланбаса.
ДЇниені¦ єай¬ысына зарланбаса,
КJз єысып, кЇлгеніне алданбаса,
јає жарар єара єылды тура бJліп,
Айтыл¬ан сJз жайынан жал¬анбаса.
¤сектен ат-тонымен алыс єашса,
Естісе, µял¬аннан бетін басса,
Жамандыє – атты Jшкірге жаєын жЇрмей,
Ая¬ын кЇндік жерден байєап басса.
¤зінен басєа жанды кем кJрмесе,
јµтырып, ша¬ыстырып жел бермесе,
Табылмас аузына су тамызу Їшін,
¤зіні¦ тар етігін ке¦ кJрмесе
КJзі ашыє адамдар¬а жаєын жЇрсе,
Оларды¦ Ўрбір сJзін Їлгі кJрсе,

Естіген сJз, кJргенді бос тастамай,
jµлає тігіп, кJз салып. жиып-терсе.
КJ¦іл кJзі ашыє жанды дос деп білсе,
Мылєау, ме¦ іреу адамды єас деп білсе ,
Бейнетті¦ мµнарлан¬ан шJл даласын
Жµмаєта єорлар тіккен єос деп білсе.
Наданды єатєан жансыз тас деп білсе,
«¤нер-білім – єарны ашєа ас» - деп білсе,
«ДЇниені¦ те¦ізінде адасєан¬а
Тура жол кJрсетейін, бас» - деп білсе,
Осы оймен тура жЇрсе, бµлтармаса,
Басєа¬а мойын бµрып кJз салмаса
¤нер-білім жер астында болса-да¬ы,
Іздесе оны талпынып, бос єалмаса.

Ма¬жан Жµмабаев

Шешені¦ балаларын сЇюі
Кім сендерді, балалар, сЇйетµ¬ын,
jуанышына єуанып, єай¬ы¦а кЇйетµ¬ын.
ТЇн µйєысын тJрт бJліп, кірпік єаєпай,
Шеше¦ бай¬µс дамылсыз жЇретµ¬ын.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
Жалєау болса¦, балалар, жаман болса¦,
jамєор ана¦ кJз жасын кJлдететін.

Кім сендерді са¬ынар шетке кетсе¦,
-ылым іздеп, тез єайтпай, кJпке кетсе¦.
Бетін жу¬ан жасымен сорлы ана¦а
Хат жазып тµр, тJбесі кJкке жетсін.

Кім са¬ынар сендерді келгені¦ше,
jµлындарын кJзімен кJргенінше.
Сендер єайтып келсе¦дер адам болып
Еш арманым болмас еді Jлгенімше.

Міржаєып Дулатов

¤зім туралы
¤зге емес, Jзім айтам Jз жайымда,
ЖЇрегім, жалын атєан сJз дайында.
Тере¦де тµнып жатєан дауыл кЇйді
Тербетіп, тулатып бір єоз¬айын да...

Аманжол – Раєымжанны¦ јасымымын,
Мен єал¬ан бір атаны¦ ¬асырымын.
Біреуге жµртта єал¬ан жасы¬ымын,
Біреуге аспанда¬ы асылымын.
Шарла¬ан жолым жатыр жер бетінде,
КЈрінер кЈле¦кесі келбетімде.
јай жерде Їзіледі єайран сапар,
ТЇйін боп Јмірімні¦ бір шетінде.
Сол жерге єалармын ба мЎ¦гі тоєтап,
Жо¬алып жер бетінен сЇрлеу – соєпає,
Немесе бастармын ба екінші ір,
Жалынды жыр жолында єызыл шоє єап.
ДЇние, жалт-жµлт еткен кеекенім,
КЈре алмай кЈп жері¦ді мен кетемін.
Арпалыс ала єµйын заман алар,
Арбасып тµрып алды, мен не етемін.
¤мір жоє тЇскен жерде бір арна¬а,
КЈп кЇттім, кЈп тіледім єµмарлана.
јайтейін, жетер емес єысєа Јмірім,
Алыстан кЈрінгенмен мµнарлана.
Сен неткен баєытты еді¦ келер µрпає,
јараймын елесі¦е мен та¦ырєап.
Жан¬ыртып жер сарайын сен келгенде,
КЈрпе¦ді мен жатармын єырда єымтап.
ЖЇзінде кЎрі жерді¦ Ўжімі кЈп,
Ізімді табарсы¦дар Ўзер іздеп,
Оєырсы¦ сонда мЇмкін бµл жырымды,
«Досы¦ да, туысы¦ да біздерміз»,- деп.
Ризамын ту¬аныма адам болып,
¤кінбен єаламын деп бір кЇн солып.
Адамзат Сапарыны¦ мейманымыз,
Бір мезет жер бетіне кетер со¬ып.
Екі кЈз – екі жµлдыз ма¦дайда¬ы,
КЈруші е¦ єµбылысты єай-єайда¬ы.
Япырмай, сен де бір кЇн сЈнермісі¦
јап-єара тЇнек болып ма¦айда¬ы.
¤кінбен мен де бір кЇн Јлемін деп,
¤кінем µєсата алмай келемін деп.
КЇніне жЇз ойланып, мы¦ тол¬анам,
¤зіммен бірге Јлмесін Јле¦ім деп...

јасым Аманжолов

Отан туралы

Мен оны¦ тЇнін сЇйем, күнін сЇйем,

Ағынды Јзен, асєар тау, гЇлін сЇйем,
Мен оны¦ єасиетті тЈлін сЇйем,
Мен оны¦ єµдіретті Їнін сЇйем.

Бар жәндігін сЇйемін єыбырла¬ан,
БЎрі ма¬ан Отан ! деп сыбырла¬ан
Жаным мені¦,
Кеудемді жарып шықты,
Бозтор¬айы бол оны¦ шырылда¬ан!

Отан!
Отан!
БЎрінен биік екен.
Мен оны мЎ¦гілікке сЇйіп Јтем.

Елім барда

Не сыйлайды, не береді келер кЇн!?
Не де болса тірі тµрсам кЈрермін.
Желідегі єµлынымын мен елді¦,
КЈгендегі єозысымын мен елді¦.

Не сыйласын, несін берсін ел ма¬ан?!
Тµрсає екен елім де аман, мен де аман.
Таулар – мені¦ таусылмайтын баєытым,
Ал ырысым - µлан¬айыр ке¦ далам.

Не істемекпін алтын, гауһар, жаєµтты?
Оларды іздеп Јткізбеймін уаєытты.
Мен баєытсыз бола єойман сірЎ да,
Ту¬ан елім болса егер баєытты!

Мµєа¬али Маєатаев

Ту¬ан жер

Уа, ту¬ан жер, топыра¬ы¦нан жаралдым,
Алабы¦нан арманыма нЎр алдым.
Тµны¬ы¦нан жЇзіп іштім сендегі
Алтын арай та¦¬ы жЇпар самалды¦.

СЎл Їмытсам, єар¬а мені, кешірме,
јайда жµрсем Јзі¦ тµрды¦ есімде.
¤зі¦ тµрды¦ єарды окоптан сы¬алап,
Сонау єата¦ єаЅарлы жыл кешінде.

Мен єатерге єарсы бардым сен µшін,
КЈкірегімнен єан тЈгілді жер Їшін.
Са¬ан жетер єасиет бар ма жиЅанда,
Сен µлысы¦, адам сені¦ жемісі¦.

Сенен артыє єасиет жоє-ты, жер, тегі,
Сен µрпаєты¦ кµліп атар ерте¦і.
Та¬дыры¦ды тапсыр ма¬ан, ту¬ан жер,
КЈркейтуге міндеттімін мен сені.

ўбу СЎрсенбаев

Домбыра

Екі шекті¦ бірін єатты, бірін сәл-сәл кем бұра.
јазає – на¬ыз єазає емес,
Нағыз єазає – Домбыра !

Білгі¦ келсе бізді¦ жайды, содан сµра тек єана:
Одан асєан жоє шежіре, одан асєан жоє дана.

Аєиєатты айтєандарды¦ бЎрі осылай сорласын
Деп бір хаһан шана¬ына єµй¬ан оны¦ єор¬асын.

Жал¬ан сЈйлеп кЈрген емес бірає соны¦ Јзіня4е:
Аппає жалын кЇйді¦ жанын жалап жатєан кезінде.

Бір шегінде биіктік бар, бір шегінде тере¦дік,
Ол маєауды сЈйлетеді, жылатады кере¦ді .

КЈкрекке тол¬ан кезде бар єуаныш, бар баєыт,
Санду¬аш боп, бµлбµл болып сайрайды ол Ўр уаєыт.

КЈкрекке тол¬ан кезде бар єасрет, бар єай¬ы,
Бозінген боп боздайды ол, бознген боп сарнайды.
Білгі¦ келсе бізді¦ жайды, содан сµра тек єана:
Одан асєан жоє шежіре, одан асєан жоє дана.

Екі шекті¦ бірін єатты, бірін сЎл-сЎл кем бµра.
јазає – на¬ыз єазає емес,
На¬ыз єазає – Домбыра!
. . . .

Бабамызды¦ басєан табанымен
Бірдей екен жаєсысы жаманымен:
Бір жаманы – тынымсыз кЈше берген,

Бір жаєсысы – єимаѓан даланы кеѕ.

Бір жаманы – жел сЈзге ерген екен,
Бір жаєсысы – тілге ерік берген екен.
Бір жаманы – кетпенге орашалаќ,
Бір жаєсысы – найзагер, мерген екен.

Бір жаманы – кешігіп Ўліппе ашєан,
Бір жаєсысы – кЇйлері кЈбік шашєан.
Бір жаманы – єыздарын малѓа сатып,
Бір жаєсысы – сЇйгенін алып єашєан.
Бір жаманы – шаруасын маѕдытпаѓан,
Бір жаєсысы – єулыєпен жанды µтпаѓан.
Бір жаманы – Їйленіп жеѕгесіне,
Бір жаєсысы – жесірін єаѕѓытпаѓан.

Тату-тЎтті кЈршілер шыр бµзбаѓан,
Бірге тоѕып суыєта, бір мµздаѓан.
Бір жаманы – сонда да Їй салмаѓан.
Бір жаєсысы – абаєты тµрѓызбаѓан!..

јадыр Мырзалиев

Бір тойым бар

Бір тойым болатыны сЈзсіз меніѕ,
ДЎл єай кЇні екенін айта алмаймын.
Бірає, бірає ешкімді де билетпей єайтармаймын.
Онда ортаѓа тасталар µран сондай,
јайта алмайды єартыѕ да бір Ўн салмай.
Жиырма бестіѕ бЎрін де сабылдыртам,
Кемпірлерге єыз кЇнін саѓындыртам.
Жеѕтейлердіѕ толтырам гЇлге етегін,
Інілерге аѓаны Їлгі етемін.
Меніѕ жарым бµл кЇні кірпік ілмей,
Аќ кЈѕілмен аќ єайыѕ бЇртігіндей,
Омырауынан бір сЎуір шайєап есіп,
Ажырасєандарды жЇреді єайта єосып.
Мен Јзім де Ўн салам тЇн ауѓанша,
Меніѕ жаным бµл кЇнге єµмар єанша?!
БЎйге берем жыѓылѓан палуанѓа да,
Адалдыѓы сезіліп тµрар болса.
Жанам деген жЇрекке от беремін,
Шабам деген жігітке ат беремін.
Мен Ўйтеуір бар жиѓан-тергенімді,
Бір тамаша той єылып Јткеремін.

Бізді¦ Їйді сол кЇні бетке ал єауым,
Нысана¬а ап єуаныш тоєталмауын
Мен бµл тойдан тілеймін жылап тµрып
јазанымда бір _сы мет єалмауын.
Мен, сЈйтіп, бар ша¦нан бір сілкінемін,
Мен, сЈйтіп, раєаттанып бір кЇлемін.
Кім білсін, талай кЇнгі арманым ед,
МЎ¦гілік тарєамауы да мЇмкін оны¦.

ТЈлеген Айбергенов

ТЈрт ана

Тамырынан тамырсыздыє індетінен єалєала!
ўр адамда Јз анасынан басєа
Жебеп жЇрер, демеп жЇрер арєада
Болу керек єµдіретті тЈрт ана:
Ту¬ан жері – тЇп єазы¬ы, айбыны,
Ту¬ан тілі – сатылмайтын байлы¬ы,
Ту¬ан дЎстЇр, салт-санасы- тірегі,
јадамына шуає шашар Їнемі.
ЖЎне ту¬ан тарихы, еске алу¬а єаншама
Ауыр Ўрі єасіретті болса да.
ТЈрт ана¬а Ўнін жал¬ай алма¬ан
Пенделерді¦ басы єайда єалма¬ан?
ТЈрт анасын єор¬ама¬ан халыєты¦
Ешєашан да бає-жµлдызы жанба¬ан.
јасиетті бµл тЈрт ана – та¬дыры¦ны¦ тынысы,
ТЈрт ана Їшін бол¬ан кЇрес – кЇрестерді¦ µлысы!

Мµхтар Шаханов

Сµраєтар мен тапсырмалар:

1. ¤ле¦дерді мЎнерлеп оєу жЎне жатєа айту.
2. ўрбір аєыны¦ Јле¦деріні¦ таєырыбы мен мазмµнын ашып бер.
3. Аєындарды¦ Јле¦дерінен єандай Ўсер ал¬аны¦ды тЇсіндіріп бер.
4. Аєындар Јз Јле¦дерінде нені айтєан жЎне идеясы не?

ў ¦ г і м е л е р д і о є у

јыпшає Сейітєµл

јыпашє Сейітєµл отыз Їйлі тобырымен, жµртты¦ тегіс аттаныс барымтасы бар уаєытта, бµл отыз Їй кедейді єалайынша етсем

байытып, халыє єатарына єосамын деп ой¬а єалды. сауда етуге мал жоє, барымтамен мал алсам, бір кЇндерде жау да бізден єуып алады, аєырында бџрын¬ыларды¦ айтып кетуінше, жортуыл басы жолда єалса керек. Соны¦ бЎрін де шамалап єарап, аєыр бір єиял¬а тЇсіп, Сейітєџл Ўуелі мекен еткендей бір орын іздеді. КЈп жерлерді кезіп жЇріп, аєырында Тор¬ай тЈсіндегі јабыр¬а деген Јзен-суды¦ бойына тоєтады. Мына жаєта °ргеніш, јоєаннан, мына жаєта єалмаєтан шетірек жЎне жаманшылыє болса, єалы¦ јыпшає деген ру¬а жаєынырає екен деп, сол жерді џнатып єайтєан со¦, єысты Јткізіп, жазды¦ жылы уаєытында кедейлерді жала¦аш-жалпы кЈшіріп, јабыр¬а бойына алып келді. Сейітєџлды¦ бір а¬асы бар еді, жол жЇріп, џрлыє, барымтаны Ўдет еткен; інісіні¦ єанша айтєан аєылына болмай, Їш-тЈрт Їймен жал¬ыз-ає сол кЈшпей, ескі орны ТЇркістан жа¬ында єалды.

јабыр¬аны¦ бойына келген со¦, Сейітєџл єолына кетпен алып, отыз Їйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін егуге кірісті. ТЇркістан жа¬ында кЈрген Їлгісімен судан арыє єазып шы¬арып, егінге су жіберді. Егіні піскен со¦ орып, жиып алып, арты¬ын тЈ¦ірегіндегі кЈшпелі елге сатып, мал етті. Жа¦а мекен еткен жеріне орныєєан со¦, Сейітєџл егінді жылдан-жыл¬а кЇшейтіп, арыє басына шы¬ыр салып, суды шы¬ырмен айдап, астыєты¦ (ол кЇнде бидай, тары, арпа егеді) арты¬ын тЈ¦ректегі елге мал¬а айырбас етумен, бџларды¦ малдары кЈбейіп, бай болды. Мџны кЈріп Ўрбір кЈшпелі елдегі жарлы-жаєыбайлар да келіп, Сейітєџл¬а єосылып келіп, бес-алты жылда Сейітєџл елі деген тЈрт жЇз Їйге таянды дейді.

још, Сейітєџлды¦ Јзі де, жиыл¬ан халєы да малдары кЈбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітєџл а¬асы болды, енді сол жџртыны¦ адал бейнет, табан ет, ма¦дай терімен тапєан дЎулетін а¦ды¬ан жаудан, џрыдан, далада¬ы бЈріден саєтауды¦ єамын ойлап, уайым¬а єалды. Солардан саєтану Їшін, Сейітєџл жџртын жиып ке¦есіп, суды¦ бір єолайлы жеріне шымнан биік єор¬ан салдырды, малдарына ретпен

баєташы, єару-жараєты єарауыл шы¦дауыл жЇргізді. Бµларды¦ былайша бір ауыз¬а єарай бекінген халыє екенін байєа¬ан со¦ мал¬а єызыєєан сырттa¬ы кJшпелі халыєтар батып келе алмады. Бµл жа¬ынан кJ¦ілі тыныш бол¬ан со¦, Сейітєµл енді Бµхара, јоєан¬а мал айдатып, ол кенттерден єазає єолды Ўр тЇрлі тауар алдырып, жылда егін піскен уаєытта мана¬ы єор¬анда жЎрме¦ке реуішті базар болды. КJшпелі халыє белгілі уаєытта малын, жЇн-жаба¬ысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер олар¬а асты¬ын, таурын айырбас етіп, осы єалыпша бір жа¬ы егін, бір жа¬ы саудамен Сейітєµлды¦ жµрты жµрттан асєан бай болыпты. Мана¬ы Сейітєµлды¦ а¬асы жµртты¦ малын µрлап бай боламын деп жЇргенде, јо¦ырат жа¬ында єол¬а тЇсіп, кім екені де белгісіз, біреу Jлтіріп кетіпті; єал¬ан мал-жанын µрыны¦ малы деп ТЇркістан Ўкімдері талап алып, жама¬аттарын Сейітєµл кJп жылдар іздетіп, таптырып, єасына алыпты-мыс.

Сейітєµл, єµрметті Тілеу Сейдалин сµлтанны¦ айтуы бойынша, 1830 жылдарда Jтіпті-міс. Сол данышпан кісіні¦ аєылымен егінді Ўдет еткен халыє јабыр¬а суыны¦ бойында Ўлі кJп. Жарлы болып, бJтен кЎсібі жоє кісілер Тор¬ай жа¬ында дереу егінмен айналысады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда тЇзеліп, халыє єатарына єосылады.

Ыбырай Алтынсарин

јЫСјЫ АУЫЛДА

...Біз үйге кіріп келгенде, сары самауырынды орта¬а алып, төрт-бес кісі шай¬а бас єойып жатыр екен. Атжаєты келген, шү¦рек көзді єара кемпір кЇпісін жамылып, ыстыє шайга нанды малып жеп отыр. Екі жас жігіт жала¦ бастанып, терлеп-тепшіп шайды µрттап жатыр. Екі келіншектен біреуі шай єµйып отыр, біреуі жас балалар¬а сүт ішкізіп отыр...

–Кеш жарыє... БЎрі де ажырайысып єарады. Жігіттер ы¬ысып орын берді. Ала дастарханның бұрышын созып, алдыма таман

тартты. Бірер минут тұнжырасып отыр¬аннан кейін сөзге кірістік: олар мені¦ аты-жJнімді, єайдан келе жатєанымды, не жμмыспен шыєєанымды сұрады.

— Е, солай де: јызылордадан шыєтым де... јара кемпір бетіме тесіле єарап отырды да:

—Шыра¬ым, єашан шыєты¦?.. Сол жақта бізді¦ бір жаман баламыз болушы еді, одан хабар білесі¦ бе?!—деді.

—Әй, әже-ай, жоєты сұрайсы¦-ау, јызылордада кімдер жоє дейсі¦, бұл жігіт кайсысын біле берсін,— деп самауырын¬а таяу отыр¬ан баєа сары жігіт кейі¦кіреді.

Кемпір жым болды. Жас әйелдер Јзара кЇ¦кілдесіп, жас баланы сылтау єылып, бірдеме айтып күліседі.

— Беті¦нің кірін єара, бапан, сүймеймін деп жүр, беті¦ді жуайын,— деп біреу баланы жетелейін деп еді, бала кJнбей бұртиды,

- Тұр, єалєам, жу¬ыз, μят болады, мына кісіні кJрді¦ бе,— деді әжесі.

- јойы¦даршы, баланы¦ бетін жу¬анды єайдан шы¬ар¬ан-сы¦дар, жуып керегі не?— деп кемпір де кірісті. Бұл жолы кемпірді¦ сJзін ерсі кJріп балалары еш нәрсе айтпады...

Шайды¦ артынан бірен-саран єыдырмалар келді. Сұлу мμртты, єара торы жігіт кесіп сJйлеп отырды. јуландырып жұртты кЇлдірген болды. °й иесі жігіт онымен шЎлкем-шалыс сJйлесіп, ілінісіп отырды.

– °кіметке ризамыз, Їкімет келгелі адам єатарына єосылдыє... Бμрын елге шыєєан оєы¬ан адамдар, єайда бай болса, соны та¦дап єонушы еді. Бμл күнде іздеп келетін болды, мμнысына шЇкіршілік,— деді үй иесі. Сμлу мұртты жігіт аз-кем бJгелген секілденді. Бірде¦е айгу¬а ы¦¬айланған єалпы болса да, менен єаймыєты ма, Ўлде үй иесі жігіттен єаймыєты ма, айтпады.

јыдьрманы¦ біреуі шокша саєал, сары кісі — дыбдырлап сөйлейді. Бесбатпан кір орамалды єалтасынан шы¬арып, бµрышына түйген єµмала¬ъш кигізді¦ Їстіне тЈкті, «я, бісмілда!» деп, бырти¬ан сауса¬ымен кұмалаєты шашып жіберіп, ежірейіп, Їніле калды.

—јұмалакты кімге салып жатырсы¦, Ержан?

—¤зіме салам, **От** басынын, амандығына салам.

—От басына бірдене көрер дейсі¦ бе, жал¬ыз сиыры¦ бар еді, ол Јлді, енді єµдай сені¦ не¦ді алады?.. Одап да ма¬ан сал, мен ертен базар¬а бар¬алы отырмын, не бітіріп єайтар екем?— деп сары жігіт µмтылып жаєын барып, жер бауырлап, кЈсіліп жатты.

—ўй, Орман, тµрсайшы, кісіні¦ алдына сµлап жатып ал¬анын не?—деп сµлу мµрт о¬ан ала кЈзімен карады...Ас артынан єыдырмалар тарады. «Үй иесі жігіттер єонаєты¦ атын жайласу¬а шы¬ып кетті. Пеш жанында шынтаєтап єұмалаєшы жатыр еді, кара кемпір о¬ан қарай тЇсіп, сыбырлап єана:

– Бізді¦ Їйдін, аманды¬ына єЇмала¬ы¦ды тартшы,—деді. јұмалақшы тартып болып: «КЈрер кіріс болмаса, шы¬ын жоє...» —деп атап келе жатып, кез мағап тЇсіп, мЇдіріп єалды. јысылып єызар¬андай болды. ўлгі сезін етірікке шы¬ару¬а тырысєан адамдай:

– јµмалає не білуші еді, әшейін «кЎлЎкәйт» да... дым да білмейді. Бір єµдайдан басєа кім білуші еді?—деді. Бұл сЈзді мағап естіртіп айтты. ¤зінше Ўлгі сЈзін осымен жудым деп ойлады...

О¦ашалан¬ан со¦, Їй иесі жігіттен елді¦ шаруашылырын сµрадым; жЇріп жатєан науєанны¦ жайына єандым.

– Ауданда µйым дЇкені бар еді. Соны¦ бЈлімшесін ашєан болдыє. Отыз бес мЇшеміз бар. Товарды¦ келуі жаєсы. Ел

товар¬а молыєты. ўсресе кедей-батыраќ артыќ астығын тЈгіп,керегін дүкеннен алып, єарыќ болып жатыр... ДЇкен осы бізді¦ Їйде. Ерте¦ жүрерде кЈріп кеті¦із,— деді.»Үй иесі жігітім сол дүкенні¦ приказчигі болып шыєты. Белсенді кедей екен, Астык дайындау науєанына едЎуір кЈмегі тиіпті.

– Елде артыќ. астыќ, жоќ емес, бар, кЈбі бµєпантайлыќ єылып бермей отыр. Бірсыпырасы артыќ, сатып, керегіне жаратып єойып отыр... Бізді¦ елде со¬ым сою деген бЎсеке¦ бар. ¤лмелі кедей де, жылєы тауып соймаса кЈ¦ілі кЈншімейді.Семіз жылєы сатып алу¬а кЇштері келмеген со¦, арыќ жылєыны алып, бар асты¬ын со¬ан жµмсайды, кЈбіні¦ сонымен тілеуі єұрып отыр,— деді кейіп.

Со¬ым жемдеу хабарын есіткен сон мен сол үй йесіні¦ Јзін єазбалап сµрай бастадым, Јйткені табаєєа сал¬ан казысы білектей еді.

—¤зі¦із де со¬ып жемдегенсіз ¬ой?— деп ем, єызара¦дап отырды да, шынын айтты:

—Жемдеп едім,-— деді.

—јанша астыќ жегізді¦?

—Сексен пµттай!

Кедей шаруа. Ішерлігі мен тµєымды¬ынан артыќ асты¬ын соятын со¬ымына жегізген. Со¬ымы семіз, єазысы жырта єарыс. Бiраќ Їкіметке беретін артыќ, асты¬ы жоќ. Арты¬ыны¦ барлы¬ын єазы¬а айналдырып, бес саусаєтан -майын тамызып жеп отыр. Мен бірсыпыра тЇсіндіріп айтып едім, тЇсінді, єатесін мойнына алды.

—Наданбыз ¬ой, еш нәрсені¦ жайын білмейміз, елден єал-маймыз,— деп дауры¬ып кеп кЇрсінді.

—ТЇсіндірсе, Їгіттесе ел елпе¦деп дайын тұр. Біраќ, тЇсіндіруші кем. Осындағы ке¦ес єызметкерлер ерте бастан елге тЇсіндіріп, артык, асты¬ын Їкімет орнына тЈккізіп отырса жоспар

Ўлдеєашан толып єалмай ма?.. ТЇн єара¦¬ы. јатты жел. Боран. КЇртік єар. јар астында Јмір бар. КЇртік єардын ара-арасынан жылтыраған от кЈрніеді. Бµл терезе сЎулесі. Мал да, жан да Їйде; жылы єорада µйыєтап, мЇлгіп жатыр...

јысєы ауылды біраздан бері керген жоє едім, са¬ынып єал¬ан сияєты болдым. Жылы тЈсекте, тастай қара¦¬ы үйде жатып, ысєыр¬ан желді¦ даусын ты¦дап, маужырап µйєы¬а шомдым».

Бейімбет Майлин

Сµраєтар мен тапсырмалар:

1. «јыпшає Сейітєµл» Ў¦гімесіні¦ таєырыбы не жЎне оны¦ мазмµнын ашып бер.

2. Автор бµл Ў¦гіме арєылы не айтпає?

3. јыпшає Сейітєµл Ў¦гімесін мЎнерлеп оєу.

4. «јысєы ауылда» Ў¦гімесін мЎнерлеп оєу жЎне баяндап беруге жатты¬у.

5. Бµл Ў¦гімені Бейімбет Майлинні¦ басєа да Ў¦гімелерімен салыстыры¦дар.

6. ў¦гімелердегі кідірістерге, екпінге, кейіпкерлерді¦ іс-Ўрекетіне, єимылына, оларды¦ мінезіне, сЈйлеуіне т.б. кЈ¦іл бЈлі¦дер.

Монолог жЎне диалог

Мµхтар ўуезовті¦ «Абай жолы» романында¬ы ДЎрмен монологы:

- Абай а¬а, єадірлім ! Ол дЎндері¦ Јлген жоє, жойыл¬ан жоє. Рас, бµл кЇнде бір ара¬а біткен дЇм то¬ай болмасын. °лкен бає боп тµрмасын. Бірає ен дала, мол сахараны¦ бар бойында ол дЎндері¦ Јсіп келеді.. КЈп Јсіп, кЈктей Јсіп келеді… ¤се бермек, кЇн санап та, жыл санап..

Сол Їшін де Јз Јмірімде, Јле-Јлгенше асыл сЈзі¦ді саєтармын, ата тЎрбие¦ді аєтармын, а¬ажан !

Б.Майлиннi¦ «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» Јле¦i.

Кеше:

- Уа, кiмсiз?
- Ыбыраймыз.
- Жаймысыз?
- Жаймыз.

-Уа, єайдан келесiз?

- Сайлаудан келемiз.

ТЈске таєєан шенiмiз бар
Патша¬а жаєєан ебiмiз бар.
јµдай¬а шЇкiр, єойдан жуас
Момаєан ¬ана елiмiз бар…
Бiз – бай, бiз - єµдай.
КЇш сынасса жЇн болады,
Кiм келедi сайма-сай.

БЇгiн:

- Уа, кiмсi¦?
- Ыбыраймын.
- Жаймысы¦?
- Жаймын.
- Уа, єайдан келесi¦?
- Соттан келемiн.
- Соттан емес-ау, оттан келемiн
- Бiлдi¦ бе?
- Бiлдiм ¬ой.
- јалай екен?
- Арыз берген малай екен…
- Солай ма екен?
- Солай екен.
- Не дейдi?
- Аєы сµрайды.
- јанша?
- Он мы¦ сом.
- Он мы¦, сом.
- Не¦ єалады?
- Нем єалсын?
- јатын єалады,
- Мен єалады.
- Шенi¦ єайда?
- Тоз¬ан.
- Елi¦ єайда?
- КЇнi оз¬ан.
- Ендi не етпексi¦?
- Бiтем !
- Бiтсе¦ бiт, мен де сонынды кЇтем!

Ертегілерді оєу

А я з б и

Ертеде Мадан деген хан болыпты. Оны¦ аєылы, тапєырлы¬ы Јзіні¦ заманында¬ы кЈп хандардан артыє екен. Ханны¦ є Ўзірі бар екен. Бір кЇні хан уЎзірлерінен мЎжілістес болып отырып:

- УЎзірлерім! Сендер єырыєы¦ да асып тµр¬ан аєылды, данышпан еді¦дер. Мен сендерді бір жµмысєа жµмсаймын, сендер ма¬ан дЇниедегі адамны¦ жаманын, єµсты¦ жаманын жЎне шЈпті¦ жаманын тауып Ўкелі¦дер. Он бір ай уаєыт беремін. Сол он бір айды¦ ішінде тауып Ўкелмесе¦дер, жазалы боласы¦дар, - депті.

Хан бµйыр¬ан со¦ амал жоє, уЎзірлері Јзара аєылдасып, іздеуге кіріседі.

КЈп іздеп, азап шегіп, ше¦гел деген шЈпті тауып: «¤зі – тікен, арасынан жЇрсе киім жыртады, мал жемейді екен, шЈпті¦ жаманы осы ¬ой», - деп ше¦гелді алады. јыр¬ауыл деген єµсты тауып: «°стінде жЇні жоє, µсєыны келіссіз, єµсты¦ жаманы осы екен», - деп єыр¬ауылды атып алады. Енді адамны¦ жаманын таба алмай, єырыє уЎзір келе жатса, тауды¦ етегінде Їстінде жыртыє тоны, басында тері тыма¬ы бар, µсєынсыз бір адамбес-он єойды ба¬ып жЇр екен. УЎзірлер та¦ырєап: «Адамны¦ жаманы, сірЎ, осы болар -ау», - деп тµр¬анда, Ўлгі адам:

- Уа, мырзалар, неге та¦ырєайсы¦дар? – депті.

УЎзірлер ханны¦ сондай бір жµмысєа жµмса¬анын, ші¦, єµсты¦ жаманын тауып, енді адамны¦ жаманын таба алмай, ол адамны¦ µсєынын кЈріп та¦данып, «адам жаманы осы болар», - деп та¦ырєап тµр¬андарын айтыпты.

Жаман тµрып:

- Болды, адамны¦ жаманы керек болса, мен боламын. Хан¬а мені алып барса¦ыз, сіздерді¦ жµмысы¦ыз бітеді, - дейді.

УЎзірлер:

- Олай болса, жарайды, - деп Жаманды атты¦ артына мінгестіріп алып, хан¬а жЈнеледі. Хан¬а келе жатып, Жаман:

- Адамны¦ жаманын тауып алды¦ыздар, біраќ шЈпті¦, ќµсты¦ жаманын таба алма¬ан екенсіздер. ШЈпті¦ жаманы – ќара ќо¬а, ќµсты¦ жаманы – сауысќан еді, - деп уЎзірлерге ќыр¬ауыл мен ше¦гелді тастатып, оларды¦ орнына ќара ќо¬а мен сауысќанды алдырады. УЎзірлер мЎнісін сµрайын деп еді ол:

- Хан алдында айтам, - деп сЈйлемеді. УЎзірлер келген со¦, хан Ўкелген адамны¦ µсќынына ќарап:

- ўкелген адамы¦ жарайды. Мµнан жаман кісі дЇниеде жоќ шы¬ар. ¤азір аспазшы¬а апары¦дар, кЈже мен нан берсін, сыйласын. Ерте¦ орта¬а алып, тамаша етеміз, - деп Жаманды ас Їйге жіберді.

- Біраќ, ќµсты¦ жаманы мен шЈпті¦ жаманын таба алма¬ан екенсі¦дер. ¤µсты¦ жаманы – ќыр¬ауыл, шЈпті¦ жаманы – ше¦гел еді. Осыны кЈре, бµларды Ўкелулері¦ні¦ немЎні бар еді? – деп хан уЎзірлеріне ќатулана бастады.

Сонда уЎзірлер:

- Таќсыр, айтќаны¦ыз дµрыс. Біз шЈп жаманы деп ше¦гелі, ќµс жаманы дер ќыр¬ауылды алып едік. Біраќ жолшыбай Ўлгі Жаман: «ШЈпті¦ жаманы – ќара ќо¬а, ќµсты¦ жаманы - сауысќан», - деп бізге оларды тастатып, ќара ќо¬а мен сауысќанды алдырды, - деп жауап берді.

Хан аз кідіріп:

- Е, Жаманны¦ не білгені бар екен?! ШЈпті¦ жаманы – ќара ќо¬а, ќµсты¦ жаманы – сауысќан екенін ќайдан білді? Алып кел, сµралыќ! – деп бµйрыќ етті. Жаманды хан¬а алып келді.

Хан Жаманны¦ бетіне єарап:

- Мен єµсты¦ жаманы – єыр¬ауыл, шJпті¦ жаманы ше¦гел деп ойлаушы едім, сен оларды уЎзірлерге тастатыпсы¦. Сен шJпті¦ жаманы – єара єо¬а, єµсты¦ жаманы – сауысєан екенін єайдан білді¦? – деді.

- Таєсыр хан, елу жасєа келіп жаман бол¬ан жоєпын, жасымнан-ає жаман едім. ¤мірімде отын-су тасып, еткенім кісіні¦ єµлшылы¬ы болды. Сол уаєытта ше¦гелді Ўкеліп отєа жаєсам, кешке жаєєан отым erте¦ге дейін сексеуілді¦ шо¬ындай жайнап жататын еді. Сол уаєытта: «Киім жыртып, мал жемейтін ше¦гел отын ретінде пайда¬а асады екен-ау», - деп ойла¬ан едім. Ал енді єара єо¬аны алып отєа жаєсам, отєа жанбайтын еді, Їрлесем, жалыны мен шо¬ы бірге сJніп, кЇлі бµрєырап, Їйді¦ ішін алып кететін еді. Отєа жанба¬ан со¦ апарып мал¬а салсам, мал жаманы сиыр екеш, сиыр да мµрнын шЇйіріп жемейтін. Сонан со¦ єара єо¬а тіпті пайда¬а аспайтын шJп єой деп ойлаушы едім. јара єо¬аны¦ сонда білдім, - деді Жаман.

- Сауысєанны¦ жаман екенін єайдан білді¦? – деді хан.

- јыр¬ауылды¦ жЇні жоє болса да, єанаты бар, адамны¦ пайдасына жарайтын адал єµс еді. Біреуді¦ сиыєсыз болуы – тЎ¦ірді¦ ісі. јыр¬ауылды¦ айыбы – тек сиыєсызды¬ы. Ал сауысєанны¦ жЇні ала бол¬аны сияєты, Jзі де ала, бірлігі жоє. Екеуі бірігіп µшпа¬ан, екеуі бірігіп єонба¬ан, адам пайдасына аспайтын арам єµс еді. Сондыєтан єµс жаманы сауысєан деймін.

- Хош, сауысєан мен єара єо¬аны¦ жаманды¬ын білді¦. Енді Jзі¦ні¦ жаманды¬ы¦ды єайдан білді¦? – деді хан.

- Уа, таєсыр! Мені¦ жасым елуге келді. Мен єатарлылар Ўйел алып, бала кJрді, келін жµмсап, єызыє кJріп отыр. Мен єайда болса сонда, Ўлі кЇнге дейін Ўркімні¦ артына мінгесіп, басєа біреуді¦ єµлшылы¬ында жЇрмін. Енді мен жаман емей, жаєсымын ба? – деп Жаман хан¬а єарады. Хан басын шайєап:

- Апыр-ай, сен жаман болса¦ жарар еді... јµсты¦, шЈпті¦ Јзі¦ні¦ жаманды¬ы¦а дЎлел айтты¦, жарайды. . .

ЖАҚСЫЛЫҚ ПЕН ЖАМАНДЫҚ

Бµрын¬ы заманда Жаєсылыє пен Жамандыє жолдас болыпты, екеуіні¦ де ат-тоны, азы¬ы болыпты. Бірає Жамандыє Јз азы¬ын шы¬армай, екеуі Жаєсылыєты¦ азы¬ымен кЇнелтіп жЇріпті. Жеп жЇргенде Жаєсылыєты¦ азы¬ы таусылыпты. Жамандыє айтыпты: «Жаєсылы¬ым, азығы¦ таусылды, енді єайтесі¦»,— депті. Жаєсылыє: «Жаманды¬ым, Јзі¦ біл»- депті. «¤зім білсем, аты¦ды сояйыє»,— дейді Жамандыє. Жаєсылыєты¦ атын сойып, етін екеуі бЈліп жепті, азыє та¬ы таусылыпты. «Жаєсылы¬ым, енді єайтесі¦ аты¦ны¦ еті таусылды»,— деді Жамандыє. «Жаманды¬ым, Јзі¦із" білі¦із– депті Жаєсылыє. «¤зім білсем Жаєсылы¬ым, бір єµла¬ы¦ды пісіріп Јзі¦е берейін, жеймісі¦?» – дейді Жамандыє. «Жеймін, Жаманды¬ым»,—депті Жаєсылыє. Бір єµла¬ын кесті, бір кЇнге азыє болды. Жамандыє айтты: «Бір єµла¬ы¦ды бір кЇнге та¬ы да асып берейін»,— депті. Жаєсылыєты¦ екінші єµлағы да асылды, бір кЇнге азыє болды, екінші кЇні та¬ы да азыє таусылды. «Жаєсылы¬ым, енді єайтейін»,— депті Жамандыє. «Жаманды¬ым, Јзі¦ біл», - депті Жаєсылыє. «Жаєсылы¬ым, Јзім білсем бір кЈзі¦ді ойып , бір кЇнге азыє єылып берейін» ,— депті Жамандыє.

СЈйтіп, Жаєсылыєты¦ ат-тоны, азы¬ы, єµла¬ы, кЈзі таусылыпты. Жамандыє Жаєсылыєты¦ азы¬ын бірге жеп тауысыпты. Жаєсылыєты¦ азы¬ы таусыл¬ан со¦ Жамандыє азығын бермейді. «Жаєсылы¬ым, аты¦ды сойып жедік. Екі кЈзі¦ді ойып, єµла¬ы¦ды кесіп тЈрт кЇн азыє бердім. Жаєсылы¬ым, енді қайтесі¦? Енді єµлағы¦ жоє , кЈзі¦

жоє , сені тастап кетемін»,— деді. «Жаманды¬ым, тастап кетсе¦яяе1024яяооf бір калы¦ то¬айды¦ ішіне таста»,— дейді Жаксылыє. Жамандыє єалы¦ єара то¬айды¦ ішіне Жаєсылыєты Ўкеліп тастап кетті.

То¬айды¦ ішінде Жаєсылыє отырса, бір жолбарыс, бір тЇлкі, бір єасєыр ке¦еседі. јасєыр айтады «Жолбарысым, сен осы то¬айдан шыєпайсы¦ то¬айда не істеп жЇресі¦»,— дейді.

«Бµл то¬айда екі бЎйтерек бар. КЈзсізге кЈз береді, єµлаєсыз¬а єµлає береді. Мен соны а¦дып отырамын»,— деді жолбарыс.

Жолбарыс айтты: «Сен, касєыр, осы жерден шыєпайсы¦, не єылып жЇресі¦»,— деді.

«Мына жерде бір мы¦ єойы бар бай бар, ол байды¦ бір єара тЈбеті бар, осы єара тЈбетті¦ сЇйегі Јлген кісіге жан береді. Мен соны алайын деп жЇрмін»,— деді єасєыр.

јасєыр айтты: «Сен, тЇлкім, осы єара обаны¦ тЇбінен шыєпайсы¦, не єылып жЇрсі¦?»—деді.

«јара обаны¦ тЇбінде ат басындай алтын бар, осыны алайын деп жЇрмін»,— деді түлкі.

Ба¬анағы Жаєсылыє Їшеуіні¦ сЈзін естіді, то¬айды¦ ішін аралады, аралап жЇргенде екі бәйтерекке єолы тиді. КЈзіне Їйкелді — кЈзі бітті, кµлағын Їйкеді — екі єµлає бітті. То¬айдан Жаєсылыє шыєты, ба¬ана¬ы єара обаны¦ тЇбіне келді, тЇлкіні¦ єарап жЇрген ат басындай алтынды алды. Ат басындай алтынды алып, мы¦ єойлы байдікіне келді. «Бай, єара тЈбеті¦ді сатамысы¦? Ат басындай алтын берейін»,— деді. «Ат басындай алтын берсе¦, ал»,— деді бай єара тЈбеті¦ді ат ба-сындай алтын беріп алды, єара тЈбетті дала¬а альш шыєты. јара тЈбетті бір жерге келіп µрып Јлтірді. Жаєсылыє шаєпа¬ын шаєты, от жаєты, єара тЈбетті Јртеді. јµр єара тЈбетті¦ сЇйегі єалды, сүйегін Жаєсылык алды, сЇйегін алып

тЇйді, тЇйіп екі єалтасына салып алды, жЇріп бір хандыкіне келді.

- Не¬ып жЇрген адамсы¦,—- деді ханны¦ ханшасы.

- ёлсыз¬а µл болайын деп жЇрмін, єызсыз¬а єыз болайын деп жүрмін.

- Ханны¦ ханшасы айтты: «ёлсыз¬а µл болса¦ ма¬ан ұл бол, мені¦ µлым жок, хан ауырын жатыр»,— деді.

- ёл болайын саған,— деді Жаєсылыє,

- ёл болып, жылєы¬а кетті. Кешке Жаєсылыє жылєыдап кел-се, хан Јліп єалыпты. Ханша жылап отыр. Жаєсылы¦ жылєыдан келіп: «Жылама, тірілер»,— деді. Ба¬ана¬ы єара тЈбетті¦ сЇйегінен ханша¬а кішкене беріп: «јара тЈбетті¦ сЇйегі Јлген кісіге жан береді, апарып ханны¦ аузьна сал»,—дейді. Ханша барын ханны¦ аузына салып еді, хан: «јатты µйыєтап кетіппін»,—деп тЇрегелді.

Ерте¦інде хан ел-жµртын жиды. Жаєсылыє ханша¬а айтты: «Хан ел-жµртын жиып алып ма¬ан жаєсылыє єыл¬ан кісі бар ма деп сµраса, мені айтпа»,— деп, Жаєсылыє жылєы¬а кетті.

Ерте¦іне ел-жұртынан хан: «Ма¬ан жаєсылыє єыл¬ан кісі бар ма?»—деп сұрады. Ел-жұрты: «Ешкім жаєсылыє єыл¬ан жоє»,— деді. Ел-жµрты тарєап кетті. «Енді кім єалды»,— деді хан. Ханша айтты: «Ханым, сен ауырып жатєанда мен бір жігітті бала єылып алып едім. Жылєыда бір сол-ає єалды, соны шаєыр»,— деді.

Хан Жаєсылыєты шаєыртып алды. «Сен ма¬ан жаєсылыє єылды¦ ба?» – деді хан. «Мен сізге кЈп жаєсылыє єыл¬аным жоє. Ханша¬а бір кішкене ає дЎрі беріп едім, ханша апарып сізді¦ аузы¦ыз¬а салды. Сіз «єатты µйыєтап кеткен екенмін» деп тЇрегелді¦із, мен содан басєа жаєсылыє єыл¬аным жоє»,— деді.

- Ханша, дЎрі бергені шын ба? — деп хан сµрады.

Ханша айтты: «Шын, бергенi рас»,— дедi. Хан алтын та¬ынан тЇсiп, алтын та¬ын Жаєсылыєєа бердi. Ай десе аузы бар, кЇн десе кJзi бар бiр сµлу єызы бар екен, сол жал¬ыз єызын бердi, єара кµладан єає жарып малын бердi, кЇйеу єылып алды. Жаєсылыє байып тµрды.

Жаєсылыє бір кЇндері жылєыда жЇрсе, бая¬ы жолдас бол¬ан Жамандық жолдасы кез келеді. «Жаєсылық, сен єалай адам болды¦»,— деді Жамандыє. Жаєсылыє барлыє шынын айтты.

Жамандыє айтты: «Жаєсылы¬ым, мені єалы¦ єара то¬айды¦ iшiне апарып тасташы, мен де сендей адам болар ма екенмiн»,— дейді. «Мен сенi¦ екі кJзі¦ді ойып, екі єµла¬ы¦ды кесіп алып, то¬айды¦ ішіне тастап кетейін. Сен де адам баласы¦»,–дедi Жаєсылыє.

Жаєсылыє апарып то¬айды¦ iшiне Жамандыєты тастады. Барлыє байлыєтарынан айрылып, Ўбден ашулан¬ан тЇлкi, єасєыр, жолбарыс Їшеуі то¬айды¦ iшiн єарап жЇріп, бір жерде Жамандыєты тауып алып, жеп єойды.

«Жаєсылыєєа жаєсылыє, жамандыєєа жамандыє» деген осы екен.

КJ¦ілі¦е астамшылыє алма

Ертеде бір патша болыпты. Сол патша єанша кітап сJзін, єµран сJзін білетін білімі тере¦ кісі болыпты. Бір кЇні ескіше єазає кітабын ашып отыр¬ан кезінде «адам баласы єандай жЇйрік болса да, кемшілік келейін десе, о¦ай екен» деген сJзді тауып алды. Сонсо¦ «мен Jзім бірсыпыра елді билеп тµрмын, білімім артыє, ма¬ан не кемшілік бар» дейді. СJйтіп отыр¬анда кJшеден айєай шы¬ады.

Бір уЎзір келеді де: «Бір нЎрсе кJрдім не екенін білмеймін, соны, патшам, сізге кJрсетуге келе жатырмын», - дейді. УЎзір дЇлдЇлді Ўкелді. О¬ан мінеді де тµра єуады. јµлады да шаһардан екі шаєырым

шыєєаннан кейін жетеді. Жетіп келіп єараса, жЇні сусылда¬ан алтын киік. ўлгі жарєыра¬ан сол киік болып шыєєан.

Киік бір батпаєєа єабыр¬асынан батып жатєан. Патша «енді бµ¬ан барсам ат жы¬ылады, киімім был¬анады» деп, барша киімін сыпырып тастап жаяу, жала¦аш киікті µстау¬а єасына келеді. Патша єасына келгенде санынан батпаєєа батады. Киік сілкініп-сілкініп єойып еді, айдары беліне тЇскен ає жігіт болды. Сонсо¦ патшаны¦ киімін киіп, атын (дЇлдЇлін) мініп, «єош, патша» деп, шаhар¬а єарай жЇріп кетеді. Хан (патша) батпаєтан бір мезгілде шы¬ып шаhар¬а келіп еді, балалар тас лаєтырып єуып шаhар¬а жуытпай тастады, «жала¦аш жЇрген жынды кісісі¦» деп, сонан кейін «бЇйтіп тірі жЇргенше су¬а а¬ып Јлейін» деп Јзен шетіне келсе, суды¦ жа¬асында бір кемпір-шал отырады. патша келісімен «су¬а тЇсіп Јлем» дейді. Шал «Јлме» дейді. «¤лмей єайтем, киімім жоє, тамає жоє». Сонсо¦ кемпір-шал бір ескі кЈйлегі мен кішкене нан береді. Шал: «Сен бЇйтіп жЇрме, єала¬а барып єайыр тіле», - дейді.

Мойнына бір дорба салып алады да шаhар¬а келеді. Садаєа сµрап тЈрт-бес кЇндік тамає тауып алады. Патша бір мезгілде «Їйіме барып кЈрейін, шын бар ма екен, єатын-балалары¦ды, уЎзірлерді кЈрейін, мені таныр ма екен» деп келеді. Келіп хан¬а «ассалаума¬алейкЇм!» деп, «єайыр-садаєа» деп, уЎзірлерді єа¬ып тастап, тура ентелеп ханны¦ алдына барады. «Сен кімсі¦, єай жерді¦ кісісісі¦?», - дейді хан. Сонда «осы шаhардікімін» дейді. Шаhардікі болса¦ єай рудан таралды¦, аты-жЈні¦ бЎрін шапша¦ айт», - деп сµрады. КЈрген-білгенін тегіс баян етеді. Сонсо¦ бір уЎзірін шаєырады да: «Мынаны жеті єайта бозбиені¦ сЇтіне шомылдырып алып келіп бер», - дейді. Жеті єайта шомылдырып, ханны¦ алдына Ўкеліп бергеннен кейін, мЇсЎпірді¦ єолынан µстайды. «Кітапты¦ бетін ашєаны рас па?» - деді. Ол «рас» деп жауап єайырады. «Бµдан былай кЈ¦ілі¦е астамшылыє ойлама!» - дейді де: «Міне та¬ы¦, міне жµрты¦, міне

уЎзірі¦, міне елі¦, мен ЖЎбірейіл періштемін», - деп, та¬ын Јзіне беріп жоє болады.

Сµраєтар мен тапсырмалар

1.Ертегі дегеніміз не?

2.Ертегілерді оєу техникасыны¦ жЇйесі бойынша келістіріп оєы¦дар.

3.Ертегілерді жанрлыє ерекшелігіне кЈ¦іл бЈлі¦дер.

4.Ертегілерді мЎнерлеп оєы¬анда онда¬ы кейіпкерлерді¦ іс-Ўрекетіне байланысты жайттарды ескері¦дер.

Драмалыє шы¬армаларды оєу

Дулат Исабековты¦ «ўпке» атты драмасы.

ў п к е

Екі бЈлімді драма

(Ыєшамдалып алынды)

јамажай

Омар - інісі

Темірбек, Тимур – інісі

Ермек – інісі

НЎзіла, Наз – сі¦лісі

Гауһар – Назиланы¦ єµрбысы

КЎмила, Кама – Тимурды¦ сЇйген єызы, кейіннен Ўйелі

Сµлтан – Тимурды¦ досы

Сµлухан, Светлана – Сµлтанны¦ єасында¬ы єыз

јабен

КЈрші Ўйел

Б і р і н ш і а к т

°стел басында јамажай, сі¦лісі, сі¦лісіні¦ єµрбысы тамає ішіп отыр.

НЎзила. Иланса¦ бар ¬ой, Ўпке, та¦ерте¦нен бері Гауһар екеуміз дым сыз¬ан жоєпыз.

јамажай. немене, аєшалары¦ болмай єалды ма?

НЎзила. гауһар да єµр алаєан емес. Уаєыт жоє. Ателъеге барып едік, єыр¬ын, адам кЈп екен, шаршап Јле жаздадыє. Так что, Ўпкешка, бЇгін алдымыз¬а кЇнжара єойса¦ да жей береміз.

јамажай. Аєшалары¦ болмаса, ателъеге неге барып жЇрсі¦дер?

НЎзила. Бµрын¬ы аєшалы кездерім еске тЇсіп… Ателъеге аєшалы адамны¦ баруы жа¦алыє емес. јолы¦нан келсе, аєшасыз барып кЈр. (кЇліп.) Жай айтєаным ¬ой. ўпке деймін, Ателъеге маркизет тЇсіпті. Гауһарда азын-аулає аєша бар екен, мен одан єарыз ала тµрмає едім. Жете алмадыє. Жете алма¬анымыз да дµрыс болды. ўйтпесе, кейін єайдан тауып берер едік.

јамажай. Неге?... Тауып береміз… Тимур ерте¦ айлыє алады.

НЎзила. Оны¦ айлы¬ы Јзінен артылмайтын болды ¬ой. ¤ткен жолы мен оны паркте бір єызбен кЈргем. Мені¦ше, финанс жа¬ын сол кісі басєаратын болу керек. Ал, енді іске кіріселік.

Екі єµрбы сыєылыєтай кЇліп, тамаєтан тарбытып жеуге кіріседі.

јамажай. Ойбай-ау… Сендерді¦ єарындары¦ны¦ аш екенін білмей єалдым ¬ой, тамаєты мол жасайтын едім. ўлгі Темірбек бір жолдасымды ертіп келем деп еді. Сол екеуіні¦… Жарайды, сол екеуіні¦ сыба¬асын салып берейін.

Гауһар. Жо-жоє, апа, керек емес. Бізге осы да жетеді.

јамажай. Азаннан бері дым сызбаса¦дар єайдан жетсі¦. Олар¬а… котлет єуырып бере салармын. ўкелі¦дер ыдыстары¦ды.

НЎзила. Бізді¦ Ўпкешка бала сияєты. Не айтса¦ со¬ан сене береді.

°йге Темірбек жЎне гитара кЈтерген бір жігітпен екі єыз сау етіп кіріп келеді. БЎрі кЈ¦ілді. јамажай тамає єамын ойлап, а¦ырып тµрып єалады.

НЎзила. ўпкешак, котлетті кJбірек єуыр.

Темірбек. О-о, бізді¦ Їйде той боп жатєан-ау шамасы. Мамуля, мен білмейтін бµл єандай той.

јамажай. ў-Ў… той емес… Жай, Jзіміз. Жігіттер. єыздар, жо¬ары шы¬ы¦дар. Ермекжан, сен Jз бJлме¦е бара ¬ой, кЎне. (Ол кетеді.) Ал, тJрлеті¦дер.

Темірбек. Мамуля, бізді¦ Їйде той жоє дейсі¦, неге той жоє? Той бар. Енді болады. БЇгін екі жылдан бері бір заводта істеп келе жатєан мені¦ е¦ жаєсы досым Сµлтанны¦ ту¬ан кЇні. ЖЎне ол бізді¦ боса¬аны бірінші рет аттап отыр. Демек, бізді¦ Їйде бір емес, екі той Jтуі тиіс. Ал, КЎмила шы¬ар сумкада¬ылары¦ды.

НЎзила. јµп болады!

јамажай. Темірбек-ау. мынау… КЇні бµрын неге айтпады¦? ёят боп єалды-ау, Ў? Ыл¬и да асы¬ыс. Тым болмаса телефонмен бір айта салса¦, етті.

Темірбек. Ничего, ничего, мамуля. јуаныш атаулыны¦ ойда жоєта бол¬аны жаєсы. КЇні бµрын білген єуаныш- єуаныш емес. Эффектісі аз болады. Ал, Сµлтан, бµл кісі – мені¦ Ўпкем, Jзім мамуля деп атап кеткем. Мына єыз – єарындасым, оны¦ єасында¬ы – подружкасы. Екеуі института бірге оєиды. Ал, мына екі єыз – КЎмила жЎне Светлана. јазаєша аты – Сµлухан. Аты – не очень удачный ат. Сондыєтан Светлана деп кеткенбіз. Все мы уже знакомы, моя миссия окончено, теперь прошу за стол.

БЎрі Їстелге отырады.

јамажай. Ал, ту¬ан кЇні¦ єµтты болсын, інішек. јуаныштымыз. Темірбекжанны¦ досы болса¦, мені¦ де ту¬ан інімсі¦. Ал, Jздері¦ отыра тµры¦дар, мен барып котлет…імм… тамає дайындап жіберейін.

Шы¬ып кетеді.

Темірбек. Наз, сен де осы Їйді¦ єона¬ымысы¦? Мамуля¬а кJмек бермейсі¦ бе?

НӰзила. Мынау экстра ма?

Темірбек. Болса єайтейін деп е¦?

НӰзила. Са¬ат жетіден кейін арає сатылмаушы еді ¬ой?

КӰмила. (же¦ілтек Їнмен). Біз оны ресторраннан алдыє.

НӰзила. У-у, неткен байлыє! Ал біз Гауһар екеуіміз аєшаны¦ жоєты¬ынан кЇні бойы тамає та іше алмадыє.

Темірбек. Байлыє еш уаєытта жμртєа бірдей бЈлінбейді.

НӰзила. Таба алмай жЇрген асы¦ны¦

Ит жегенін кЈресін…

Ретсіз бЈлген дЇниені¦

Айтшы, єμдай. тЈресін…

Темірбек. Тоєтат! Тілі¦ді кесіп, язык отворный жасаймын.

НӰзила. Таптырмайтын деликатес. Мені¦ тілім, міне. (Тілін кЈрсетіп.) Кішкентай-ає тЈртеуі жете єояр ма екен? Жарайды. ¤зім. закуска бол¬анша, ас Їйге барып бірде¦е Ӱзірлесейін, жо¬ары мӰртебелі таєсыр…(Иіліп та¬зым етеді.)

Темірбек. Жо¬алт кЈзі¦ді!

НӰзила. јμп болады. КЈзімді жо¬алтайын.

Лып етіп шы¬а жЈнеледі.

Темірбек. Сендер оны¦ сЈзін кЈ¦ілдері¦е алмай-ає єойы¦дар. Ол былай… аздап… ненормальный-лау.

Светлана. Дегенмен, бізді μнатпай єал¬аны аныє. Тіліні¦ уы бар єыз екен.

КӰмила. јазіргі заманда жμрттың бӰріне бірдей μнай беру шарт емес. ХХ ¬асыр - ¬ылыми-техникалыє прогресті¦ ¬асыры ¬ана емес, субьективті пікірді¦ ¬асыры. Біреуге μнау Їшін Ӱрекет жасау бекершілік. (Сигарет тμтатады.)

Сμлтан. Біреуге μнамауды маєсат ету де адамды рухани тμйыєтыєєа итермей ме?

КЎмила. Сен мені тЇсінбей єалыпсы¦. Біреуді¦ єасєаба¬ына єарап, соны¦ аєылымен Јмір сЇру, єайткен кЇнде де о¬ан да Јзі¦ жайлы жаман пікір єалдырмау¬а тырысу – адамды ой бостанды¬ынан айырады. Ал. ой бостанды¬ы болма¬ан жерде… айталыє, сен єолы¦а гитара µстап, ту¬ан кЇні¦ді думандатып, ма¬ан єарсы дау айтып отыр¬анына єарамастан, тіпті он екі мЇшесі сау, єаланы¦ ортасынан ал¬ан Їш бЈлмелі пЎтері¦е, жергілікті комитетті¦ мЇшесі екені¦е де єарамастан, мына сен… сыртын терімен єаптай сал¬ан тµлып болар еді¦.

Сµлтан. І-імм. С-солай де. Ашулану¬а тµрарлыє сЈз екен. Бірає жаєын досымны¦ Їйіне ал¬аш рет келіп отыр¬андыєтан, ша¦ыраєты¦ шырєын бµз¬ым келмей отыр. Дегенмен, айта єойшы, жµртты¦ бЎріне бірдей µнамауды маєсат еткен адам ¬ана ой бостанды¬ыны¦ иесі санала ма? Объективтік пікір деген бар ¬ой.

Светлана. Жоє.

Сµлтан. ¤алайша? Объективтік пікірді жоєєа шы¬ар¬ы¦ келе ме?

Светлана. Жоєєа шы¬ар¬ым келмейді. ¤йткені ол бол¬ан емес. Объективті пікір деген – субъективті пікірлерді¦ жиынты¬ы. Сµлтан. Ал, Ўйтпесе, жиырмасыншы ¬асырды¦ жойєын нигилисі арамызда жЇр екен ¬ой. (Гауһар¬а єарап.) Бµ¬ан сіз єалай єарайсыз, єарындас?

Гауһар. Мен бейтаныс адамдарды¦ алдында пікір айтпаймын.

Сµлтан. Бµл да Јзінше жа¦алыє екен. Калыс єалуды¦ сЎті табыла кеткен тЇрі ¬ой.

Темірбек. Жолдастар, айтысты тоєтатулары¦ды Јтінемін.

Светлана. Жо-оє, жал¬астыра берсін. Мен Їшін Јте єызыє. Мені¦ше, дастархан басында¬ы адамдарды¦ сЈзінен-ає бЇтін бір єо¬ам мЎдениетіні¦ даму де¦гейі кЈрінеді. Білімді жастарды¦ айтысы да, тартысы да Ўлеуметтік биіктен басталуы керек. Объективті жЎне субъективті пікір дегенді мен кЇнде естіп, сол сЈзді Јзім єолданып жЇрсем де, аны¬ына жете алмаймын. Сµлтан, ол жЈнінде сені¦ ойы¦ єалай ?

Сμлтан. Сен Јз сμра¬ы¦а Јзі¦ жауап беріп отырсы¦ ¬ой. Мен Јз пікірімді айтсам, демек ол субъективтік пікірім, ал кЈпшілікке μнайтын ойымды айтсам, ол объективті пікір.

КЎмила. Бμл – слишком арифметикалыє жауап. Екіні екіге єосєанда тЈрт болады деген сияєты. Бμлай бастауыш мектебіні¦ оєушымсына ¬ана тЇсіндіру керек. Айтпаєшы, жаєында бір бала мμ¬алімні¦: «Екі алма¬а Їш Јрікті єосєанда єанша болады?» - деген сμра¬ына ойламастан: «Компот болады», - деп жауап беріпті. Мен сені¦ жауабы¦а толыє єана¬аттана алмадым. ўлгі баланы¦ жауабы сияєты жа¦а тотировка жоє.

Сμлтан (гитарасын єа¬ып-єа¬ып жіберіп). Мен Їшін бμл соншалыє ма¦ызды нЎрсе емес.

КЎмила. Неге? Бізді¦ Ўрбір єμбылысєа деген Јз пікіріміз болуымыз керек. Онсыз адам болудан єаламыз.¤з пікірі, Јз ойы болма¬ан адам алдына ешєашан маєсат єоя алмайды. Демек, ол Јз баєыты Їшін єалай кЇресуді, Јз ¬μмырын єалай єμруды да білмейді.

НЎзила келіп, Їстелге ыдыс-аяєтарын єояды.

Сμлтан. Ал, сен, Јзі¦, сен Јзі¦ білесі¦ бе?

КЎмила. Білемін. О-о, мен жаєсы білемін. Мен Јз баєыиым Їшін кЇресе аламын.

Сμлтан. Ал, сен сол «баєыт» деген не екенін білемісі¦?

КЎмила. Оны да білем. Баєыт деген… баєыт деген мына сендер тЇсінетіндей ыл¬и єуаныш, ыл¬и сЎттілік емес. Баєыт деген – азап.

Темірбек. Аза-ап?.. (КЇледі.)

КЎмила. Ия, азап. Бірає, ол бос сергелде¦, кЇйбе¦ тіршілік азабы емес, Їлкен маєсатєа барар жолда¬ы азап. Циолковский, Достоевский, Королев… іалай ойлайсы¦дар, соларды¦ бЎрі раєат тμрмыс кешті дейсі¦дер ме? Оларды¦ бЇкіл ¬μмыры азаппен Јтті. Адамзат Їшін, ¬ылым Їшін азап шекті. Міне, баєыт деген осы.

Сμлтан. Дμры-ыс. олардыѕ бЎрі μлы жаѕалыє ашты. Ал, сен ше? Сен єандай жаѕалыє ашасыѕ?

КЎмила. Мен ешєандай жаѕалыє ашпаймын.

Сμлтан. јμдайдыѕ мμнысына да шЇкір.

КЎмила. Ия, єμдай¬а шЇкір, ашпаймын.

Сμлтан. Сонда¬ы сеніѕ айтпа¬ыѕ не? Жаѕалыє ашпайсыѕ, диссертация єор¬амайсыѕ, демек азаптанбайсыѕ. СЈйте тμрып, Јз баєытым Їшін кЇресе алам дейсіѕ? Ол єандай баєыт, ол єандай кЇрес?

КЎмила. Ол – Јз дегенінше Јмір сЇру. Адам адам болып жарал¬алы сол Їшін кЇресіп келеді. Олар не Їшін кЇресті. не Їшін єμрбан болды: сол кЇрес атаулыны – єарулысы бар, єарусызы бар – бЎрін жиып-теріп келесі μрпаєєа єалдыру Їшін ¬ана ма? Жо-жоє. Сол кμрестер мен жеѕіс атаулыныѕ жемісі – мына, бізбіз. Алдыѕ¬ы μрпає соѕ¬ы μрпаєтыѕ баєыты Їшін мЎѕгі кЇресіп келеді ¬ой, солардыѕ тыныш μйєысы Їшін. солардыѕ бейбіт тіршілігі Їшін, керек болса, солардыѕ бе¬ам Јмірі Їшін де кЇресті ¬ой. Сол баєытты μрпає мына біздерміз. Біз єалауымызша Јмір сЇруге тиіспіз.

Сμлтан. Тырнаєтап жи¬анды етектеп тЈгіп алмаймыз ба?

КЎмила. ТЈкпейміз.

НЎзила. ¤мір кЈрсетер оны. Жалпы, жалынды сЈйлеген адамнан кЇдіктенемін. ¤йткені. олар кЈп ретте жал¬ан айтады. Меніѕше, баєыт деген – сЈз бен iстіѕ бірлігі, демек, жал¬ан сЈйлемеу. Біз дастарєан басында ¬ана аєылдымыз, дастарєан басында сμлу сЈйлеуді Ўбден меѕгергенбіз. Ал, Јмірде сол айтєанымыздыѕ бір де – біреуін орындай алмаймыз. СЈзіміз бен ісіміз алшає. Бμл – баєыт емес, сірЎ.

Светлана. Бμл сіздіѕ Јмірден тЇйген философияѕыздан гЈрі бізге деген кЇдігіѕізге кЈбірек μєсайтын сияєты. Кама дμрыс айтады. ўѕгіме жаѕалыє ашуда емес. Меніѕ атам, 1918 жылы АєтЈбеде аєтармен шайєаста єаза тауыпты. Баланыѕ баєыты Їшін депті. Баласы, я¬ни меніѕ Ўкем. Отан со¬ысында Сталинград тЇбінде белгісіз тЈмпешік

болды. Балаларымызды¦ баєыты Їшін деп мерт бопты. Енді біз неге баєытты тџрмыс єџрмаймыз. БЇтін бір екі џрпаќ ¬џмырын єи¬анда келмейтін ол не деген баєыт. (Осы кезде јамажай тамаќ Ўкеліп џстелге єояды.) Келі¦дер, жолдастар, бЎрімізді¦ баєытымыз Їшін бакалдар шарапєа толсын.

БЎрі. Міне, ¬ажап сJз.

- Ал, єџйы¦дар.

Сџлтан. КЎне, апай, єарындастар, сіздер де бокалдары¦ызды толтыры¦ыздар. (јџя бастайды.)

јамажай. Жо-жоќ, мен мџндайды аузыма ал¬ан емеспін. Болмайды, болмайды.

Светлана. Болады, болады. Осы уаєытєа дейін аузыма алмадым дегенде Jз басым иланбаймын. јазір Їйренбесе¦із, кейін Кеш болады. Мына іні-єарындастары¦ызды¦ баєыты Їшін алмауы¦ыз кЇнЎ…

Сџраќтар мен тапсырмалар

1. Драмалыќ шы¬арма дегеніміз не жЎне о¬ан єандай талаптар єойылады?

2. «ўпке» пъесасында¬ы кейіпкерлерді¦ сJйлеу мЎнеріне, оларды¦ дикциясына, онда¬ы кідіріске кJ¦іл бJлі¦дер.

3. Пъесаны рJльге бJліп мЎнерлеп оќы¦дар.

Мысал Jле¦дерді оќу

«Шегіртке мен єџмырсєа»

Шырылдауыќ шегіртке
Ыршып жЇріп Ўн сал¬ан.
КJгалды єуып гJлайттап,
јызыєпен жЇріп жазды ал¬ан.
ЖаздыгЇні жапыраќты¦
Бірінде тамаќ, бірінде Їй,
Жапыраќ кетті, жаз кетті,
КЇз бол¬ан со¦ кетті кЇй.
Жылы жаз жоќ, тамаќ жоќ.
¤кінгеннен не пайда?
Суыќєа тон¬ан, єарны ашєан
Ойын єайда, Ўн єайда?

Онымен тұрмады,
jар кJрінді, єыс болды.
Сауыєшыл сорлы бЇкшиді,
Тым-ає єиын іс болды.
Секіру єайда, сЇрініп,
jаба¬ын єай¬ы жабады.
Саламда жатып дЎн жи¬ан
jµмырсєаны іздеп табады.
Селкілдеп келіп жы¬ылды,
Ая¬ына бас µра:
- jара¬ым, жылыт, тамаєбер,
Жаз шыєєанша асыра!
- Мµны¦, жаным, сJз емес,
Жаз Jтерін білмеп пе е¦?
Жаны¦ Їшін еш шаруа
Ала жаздай єылмап па е¦?
- Мен Jзі¦дей шараушыл,
Жµмсаєилеу Їйлі ме?
КJгалды єуып, Ўн салып,
¤ле¦нен єолым тиді ме?
- jайтсін, єолы тимепті,
¤ле¦ші, Ўнші есіл ер!
Ала жаздай Ўн салса¦,
Селкілде де, билей бер!

«Есек пен бµлбµл»

Той¬ан есек шJпті оттап ма¦айда¬ы
Сонырєап шатєа кетті єай-єайда¬ы.
Тентіреп Jлкені Jрлеп келе жатып,
Жолыєты бір бµлбµл¬а то¬айда¬ы.

- Сенбісі¦ аєын бµлбµл, жа¦а кJрдім,
Аты¦а жµрт маєта¬ан єµмар едім.
Бір сайрап берсе¦, єалєам, Jзім естіп,
Рас па екен жµрттың сJзі, сынар едім.

¤нерге салды бµлбµл сонда а¦ыратып,
Шы¦¬ыртып, шымырлатып, сор¬алатып,
Мы¦ тЇрлі кЇйге ,салып толєынтады,
Ма¦айда жан біткенді та¦ырєатып.

jой жатыр, єойшы ты¦дап тµрды елбіреп,
КJзіне єып-єызыл боп жас мJлдіреп.
Жел соєпай, єµс шуламай, бЎрі жым-жырт,
Ўнге кJ¦іл жіберіп тµрды елжіреп.

Бµлбµл болды, тосып тµр есек сJзін,
Есек жерге єаратып екі кJзін:
«Іш пыспай-ає ты¦дарлыє бар екенсі¦,
ўттегене-ай, біомепсі¦ Ўтешті Jзі¦!

Екенсі¦ Ўн салу¬а сен да¬ы епті,
Сен біраз Ўтеш Ўнін Їйрен!» - депті.
Бµл сыєылды сыншыны¦ сJзін естіп,
КJз кJрмеске бµлбµл да µшып кетті.

Демеймін жµрт маєтасын,
Я жаєсын, я жаєпасын.
СЇйтсе де мµндай сыншыдан
јµдайым бізді саєтасын.

Ала єойлар
Бір тауда¬ы хайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екен Ўуел бастан.
ўділ атає алмаєшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан.
Онысы рас, басында тЎуір бол¬ан,
СJйтсе де кімді бµзбас ант µр¬ан.
Алдынан жан шыєпа¬ан патшамызды¦
Ала єойды кJргенде кJзі ауыр¬ан.
Ала єойда кінЎ жоє жЇннен басєа,
јойдан єашып шы¬ыпты патша тасєа.
КJрсе єаза тµрады аза бойы,
Болмады бµ¬ан айла ойламасєа.
Тµрды патша єай¬ырып уайым жеп:
«Ала єойды болады єайткенім еп?»
Аю, тЇлкі – єасында уЎзірлері,
Ке¦еседі олар¬а «єайтемін?» - деп.
јолба¦ етіп, єорс етіп сJйледі аю:
- Батыр патшам, не керек кJп ойлану?
јойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Аєылы ала єойды¦ - єырып салу.
јаба¬ын тЇйді арыстан сJзін µ¬ып:
- ¤лтірмегім о¦ай-ає єойды сы¬ып.
¤з жµртын Jзі єыр¬ан патша бар ма?
Жаман аттан єорєамын, кетсе шы¬ып.
- Бекер єан тJктірме¦із, Ўділ патшам,
СJкпе¦із, - деді тЇлкі, - мен сJз айтсам.
О¦аша бір Jзенді єой¬а беріп,
јайра¦ында семіртіп, ке¦ жайлатса¦.

Жарлыєты кешіктірмей тез бері¦із,
Жаманды жаєсыменен те¦ кJрі¦із,
Ала єой єорыєєаннан Jзі азаяр,
јойшылыєєа єасєырды жібері¦із.
јара деп єатты тапсыр ала єойды-ає,
¤згесі Jсер, ол кемір, сJзіме бає.
Жаєсы сJзбен біреуге тапсыр¬ан со¦,
Жаман аттан боласыз сіз да¬ы аулає.
«јµп» деді, оны арыстан єабыл кJрді,
јасєыр¬а «жаєсы бає» деп жарлыє берді.
Ала тЇгіл а¬ынан тыныш бопты,
ТЇлкіні¦ айтєанындай єылып еді.
ТЇлкіні¦ айтєаны рас, жµрт – аєылсыз,
КJре салды єасєырдан бая¬ы арсыз.
Антµр¬андыє тЇлкі мен арыстанда,
Ол болмаса, не єылмає єасєыр жал¬ыз?

Абай јµнанбаев

«Аєєу, шортан SЎм шаян»
ЖЇк алды Шаян, Шортан, Аєєу бір кЇн,
Жегіліп, тартты Їшеуі дЇркін-дЇркін.
Тартады Аєєу кJкке, Шаян кейін,
Жµлєиды су¬а єарай Шортан шіркін.

Бµларды¦ машыєаты аз болмады,
Жµмысы орнына кеп мЎз болмады.
Тартса да бар кЇштерін аямай-ає ,
Асылы, жЇк орнынан єоз¬алмады.

Оншама ол жЇк артыє ауыр емес,
јµр сырттан пЎлен деу де тЎуір емес.
ЖЇк бiрає Ўлі кЇнге орнында тµр,
Біры¦¬ай тартпа¬ан со¦ бЎрі тегіс.

Жігіттер, мµнан ¬ибрат алмай болмас,
ўуелі бірлік керек болсає жолдас.
Бірі¦ні¦ айтєаны¦а бірі¦ кJнбей,
Істеген ынтымаєсыз ісі¦ о¦бас.

¤гіз бен баєа
Бір ¤гіз айдын шалєар келді,
Жа¬алап суаты бар жерге келді.
Шілдені¦ сарша тамыз ыссы кезі,
Бек єатты єаны єашып шJлдеп еді.

Су ішіп кJлді¦ шыєты жа¬асына,
Мал еді кJз тоятын єарасына
Артыєша бір кєа кЇншіл екен,
Сол кJлді¦ Баєасыны¦ арасында.

¤гізді су¬а той¬ан Баєа кJрді,
Секіріп кJршісіне жетіп келді.
«Боламын мен де сонау Jгіздей», - деп,
Жел тартып, ісіп-кеуіп, єарнын керді.

Сµрады жолдасынан: «Толдым ба? – деп,
¤гіздей анау тµр¬ан болдым ба?» - деп.
¤гіз бен екеуіне єарап тµрып,
Жолдасы жауап берді сонда бЇй деп:

«¤гіздей болу са¬ан єайда, шырає?!
Ара¦ыз екеуі¦ізді¦ тым-ає жырає!
Онымен бірдей болып толмає тЇгіл
јалпы¦нан асєан жоєсы¦ арты¬ырає».

«јарашы! Енді єандай болдым? – деді,
Міне, мен жа¦а айдай толдым!» - деді.
Жолдасы та¬ы єарап денесіне:
«јалпында єара¦ менен пормы¦»,- деді.

ДЇниеде мµнан кЇншіл кем-ді Баєа!
Зорланды єарнын керіп енді Баєа.
Шыдамай жµєа єарын керуіне,
Жарылып, сол арада Jлді Баєа.
……………………………………….
КЇнЎсі кЇндегіні¦ жаман єатты,
КЇндей ме біреуге алла берген баєты?!
¤гізді кЇндеп, сондай боламын деп,
КJлбаєа онан єанша пайда тапты?

ўуелде єµдай Jлшеп берген дене,
јаншама зорлан¬анмен артылмапты.
Наєыл сJз: «ўлін білмес Ўлек» деген,
Осындай Ўуре бол¬ан жаннан єапты.

јара бµлт

Даланы¦ кЇнге кЇйіп аптабы Jткен,
°стінен бµлт шыєты єаптап кJктен.
јуанды шаруалар «Я, єµдайлап»…

Жерді бір суарар деп єурап кеткен.

Жауар деп тµрды халыє Їміт етіп,
Тамбастан Јте шыєты єµр желдетіп.
Те¦ізге барды да бµлт єµя салды,
Дала¬а єурап тµр¬ан жаумай кетіп.
Те¦ізге пЎрменінше єµя салып,
Маєтанып мырзасынып тау¬а барып.
Тау айтты: «Сен маєтанып келіп тµрсы¦
Мен тµрмын бµл ісі¦е єайран єалып.
Егерде сол єатарлы жауса¦ жерге,
су берсе¦ шЈлдеп тµр¬ан егіндерге,
КЈк шы¬ып, жер отайып, егін Јсіп,
јандай зор тиер еді пайда¦ елге.
Не єайыр сені¦ єазір жау¬аны¦нан
Сенсіз де су жетерлік те¦іздерде».
Жиылып, ке¦ес ты¦дап отыр¬андар!
Мµнда да ¬ибрат бар алса¦ыздар.
Бµлттай жерге жаумай, су¬а жау¬ан
јазаєта іс етеді кЈп адамдар.
Жµмсамай тиісті орнына мал – Јнерін,
Біреулер жЇреді, о¬ан не амал бар?!

Ахмет Байтµрсынов

Маймыл мен айна

Пенде кЈп дЇниеде ¬афыл ойлы,
Те¦ейтін єара тау¬а єарша бойды.
-алымны¦ Ўрбір тЇрлі пітнЎсіне
Жіберем тек отырып тере¦ге ойды.

Біреуді мысєылдайды кейбір адам,
Болса да байєамайды ісі жман.
ўркімні¦ ¬айбатына даяр тµрар,
Білінбей Јзінікі одан жаман.
Айтамын ¬ибрат Їшін мысал єылып,
МЎселен, айна кЈрген бір маймылдан.

Форымын кЈрді маймыл айна ішінде,
¤зі де сµлу шіркін, зор пішінді.
Танымай суретінен кетті шошып,
- Осындай бар ма аєымає халыє ішінде?
јасында тµр¬ан аюды шаєырады,
Бµл¬аєтапкЇлген болып баєырады,
Жалынып «а¬еке» деп болма¬ан со¦,

Аю да аєырындап жаєындады.
- ўй? достым? болады екен бµндай да жан?
јарашы неге µєсайды анау надан?
ўр ісі істеп тµр¬ан бµл секілді?
Форымы байєап тµрсам тіпті жаман.
Бµл¬аєтап єалай Јзі єипа¦дайды,
Нанса¦ыз Ўрбір ісі кЇлкі ма¬ан.
Осындай бізде-да¬ы маймылдар кЈп.
Берейін нанбаса¦ыз санап са¬ан.
јай¬ыдан єапа болып Јлер едім,
Бір жерім болса µєсасегер со¬ан.
- Рас, жаным, ол сурет жаман, білемін,
ТЇсініп сЈзі¦е ішімнен мен кЇлемін.
КЇнінде мы¦ын кЈрем-да¬ы сондайды¦
Ешкімге айтпай Јзім біліп жЇремін.
КЈп жЇремін єалы¦ то¬айды аралай,
Мен де кЈрем жЇргендері¦ жа¬алай.
Михнаттанып шЎригі¦ді санама,
Е¦ Ўуелі Јзі¦е бір єарамай.

Спандияр КЈбеев

КЈзі тойма¬ан ит
КЈпірге тЇсті бір ит сЇйек тістеп,
Ойы бар кЈпірменен дария кешпек,
КЈрінді су бетінде бЇгін бір ит,
Бµнда да бір сЇйек бар, баєса тЇстеп.

Суда¬ы ит бµл бейбаєты¦ кЈле¦кесі,
Білерлік кЈле¦кені болмады есі,
Толымды кЈрінген со¦ анау сЇйек,
Ол иттен тартып алмає бар дЎмесі.

Сол оймен атты су¬а айбаттанып,
Бар кЇшін жинап бой¬а єайраттанып,
ТЇскен со¦ жойєын су¬а, ол батырды¦
Ісіні¦ не болма¬ы айдан жарыє.
ўрєайда аш кЈздіні¦ олжасы осы,
Байєаса¦ іс тЇбіне кЈзі¦ салып.

Екі теке
Екі теке келіп тЇсті кЈпірге,
Біреуі Ўрі, бірі бері Јтуге,
КЈпірді¦ дЎл ортасында килігіп,
Біріне бірі баєырды кейін кетуге.

Шайќасып бас, бірініѕ тілін бірі алмай,
СЇзіспекке кірісті, ќарап тџра алмай.
Тар кЈпірдіѕ секірісті Їстінен,
Бірінен бірі ќояр ма, сірў, кек алмай.

Екеуі де су¬а ѕџлап тыныш тапты,
Жігіттік ќып кЈпірді тезден босатты.
Ерегістіѕ нўтижесі осы да,
Таласќандар мџнан артыќ не тапты?!

Сўбит ДЈнентаев

ТЇлкі мен жеміс

Аш тЇлкі дўм татпа¬ан неше кЇндей,
Аќырын бір баќша¬а кірді Їндемей.
Жемістіѕ кЈз тартатын мезгілі еді,
Салбырап пісіп тџр¬ан суы кеппей.

Сол ќиын жеміс біраќ жо¬ары еді.
А¬аштыѕ бџта¬ы еді шыќќан жері.
Аш тЇлкі ќай жа¬ынан џмтылса да
КЈз кЈріп, тіс тимейтін болды кебі.

ўуре боп бір са¬аттай тектен-текке
Айтады бетін бџрып жЈнелмекте:
«Бџл ўзір ішке жаќпас кЈгірек ќой,
Наќ артыќ ќосылмайтын піскендікке».

°ќсаттыќ бџл тЇлкіге сондай жанды,
Оќ жетпес жерге ќылыш суыр¬анды.
¤зіне кінў ќоймай, іске ќойып,
БЎлені жаудыратын жоќты-барды.

Кей адам ќиын іске ќылып талап,
ТЇлкідей сезеді ўдеп байќап ќарап,
Сонда да џял¬ан соѕ текке тџрмай,
Болмашы себеп табар ќызараѕдап.

Бекет ¤тетілеуов

Сџраќтар мен тапсырмалар

1. Мысал дегеніміз не?
2. ўрбір мысалды мўнерлеп оќып, жатќа айту.

3. Мысалдарды¦ идеясы мен мазмµнын ашып бері¦дер.

Лириканы оєу

КЇз

Сµр бµлт тЇсі суыє єаптайды аспан,
КЇз болып, дымєыл тµман жерді басєан.
Білмеймін той¬аны ма, то¦¬аны ма,
Жылєы ойнап, бие єашєан, тай жарысєан.

Жасыл шЈп, бЎйшешек жоє бµрын¬ыдай,
Жастар кЇлмес, жЇгірмес бала шулай.
јайыршы шал-кемпірдей тЇсі кетіп,
Жапыра¬ынан айрыл¬ан а¬аш, єурай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыра¦єы тартыпты жыртыє киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас єатындар жыртыл¬ан жамайды Їйін.

јаз, тырна єатарланып єайтса бермен,
Астында ає шомшы жЇр, ол бір керуен.
јай ауылды кЈрсе¦ де, жабырєа¦єы,
КЇлкі-ойын кЈрінбейді, сейіл-серуен.
Кемпір-шал єµржа¦ єа¬ып, бала бЇрсе¦,
КЈ¦ілсіз єара суыє єырда жЇрсе¦.
Кемік сЇйек, сорпа-су тимеген со¦,
°йде ит жоє, тышєан аулап, єайда кЈрсе¦.

КЇзеу тоз¬ан, оты жоє елді¦ ма¦ы,
Тµман болар, жел соєса, ша¦-тоза¦ы.
От жаєпа¬ан Їйіні¦ сµры єашып,
Ыстан єорыєєан єазаєты¦ єµрысын за¦ы.

Абай јµнанбаев

Жаз¬ытµры

Су аєты, жетті апрель єырдан ой¬а,
Секіріп арыє-тµрає кетті той¬а.
Жас бала: «Жаз¬ытµры туды» - десіп,
Жаба¬ы, кЈтерем тай, аєсає єой да.
јуанып жан-жануар, алша¦ басып,
јалмады єай¬ы-уайым ешбір ойда.
Нµрлы кЇн алтын нµрын шаштай аямай,
Шыєсын деп єысєы ыз¬ар Јткен бой¬а.
Су аєса, тау жа¦¬ырар сылдыр єа¬ып,

ДЎл сџлу бџра¦да¬ан шолпы та¬ып,
ТЇрлі Їнмен жа¦а келген жылды¦ єџсы
Тџр¬андай єобыз ойнап, Ўнге салып...
Май келді, жер єџлпырды, гЇлдер жайнап,
Жібектей кЈкорайлар жатєан жайлап.
Сџлудай бџра¦дайды бџтаєтар да,
ўн салса ЎртЇрлі єџс тџр¬ан сайрап.
Суыєтан то¦ып Јлген шыбын-шіркей,
Тіріліп єанат єа¬ып быж-быж єайнап.
Аспанда кЇн кЇркіреп. от жарєылап,
Жылы жел єара бџлтты тербеп айдап.
Уыз¬а жа¦а той¬ан жас єџлынды
Шы¦¬ыртып, жылєышылар џстап, байлап,
Азыраќ кЇйлі шыєєан єысыр тайын
Балалар шапєыласєан, мініп жайдаќ,
јыс єысєан арыќ-тџраќ, жаман-жЎутік
Кетті ¬ой Ўлдеєашан тыраєайлап,
Жаратєан жан¬а раќат жаз¬ытџры,
ШЇкір єыл бір алла¬а «я, єџдайлап».

Ма¬жан Жџмабаев

¤ткен кЇн (КЇз)

Сџлудай толып бџрал¬ан,
Жібекке жасыл оран¬ан,
Жас Јрім талды¦ жапыра¬ы
Сар¬айып тЇсті Їзіліп.

ёялшаќ кЈркем келіндей,
СЇйеуге тосєан еріндей,
Албырап тџр¬ан єызыл гЇл
Солды єурап бџзылып.

Та¦мен бірге жырла¬ан,
Шырєап џшып зырла¬ан,
јойылды єазір бџлбџлды¦
јџбыл¬ан Ўнні¦ сызылып.

Жылды¦ кЈркі кеткенін,
Жасты¬ы жылды¦ Јткенін
Білдіріп єайтты тырна да,
јоштасып шырєап тізіліп.

КЈкпен жерден сџр кетті,
Кемпір-шалдай тЇр кетті,

Жасты¬ы жылды¦ - жаз Jтті,
jараса¦ да сЇзіліп.

СЎкен Сейфуллин

Боранда

jарлатып, єатты боран єарпылдап тµр,
°скірік-аяз єызыл шартылдап тµр.
jой ы¬ып, басын єоршап ыєєа ты¬ыр,
КJміліп єалы¦ єар¬а єарєындап тµр.
СЇйеніп тая¬ына єой єасында,
Дірілдеп Таймас сорлы єалтылдап тµр.
Аяєта жуан жіппен бу¬ан шарыє,
СЇйреліп киіз шµл¬ау, жалпылдап тµр.
Ашылып єабыр¬а-омырау єар¬а єарсы,
Таєымы шалбарынан жалтылдап тµр.
Денесін єалыбымен суыє µстап,
Ызы¦ жел селкілдетіп, а¦єылдап тµр.
Мойнына жабысєан єар ери єатып,
Иекте мµз сЇ¦гілер салпылдап тµр…
Жылы ішік, тЇлкі тымає, саптамалы,
ДЇйсек бай дJ¦ басында салєындап тµр.
«Ары таман єойды єоз¬ап, жайса¦шы!» -
деп, Таймасєа єожайынсып, ша¦єылдап тµр.

Ілияс ЖансЇгіров

Сµраєтар мен тапсырмалар

1. Лирика дегеніміз не?

2. Лирикалыє шы¬армалар єалай оєылады?

3. Аєынны¦ ішкі сезімі мен кJ¦іл-кЇйіне байланысты жазыл¬ан шы¬арманы¦ мазмµны єандай?

4. Таби¬ат лирикасына байланысты жазыл¬ан шы¬армаларды мЎнерлеп оєып, жатєа айту.

Батырлар жырын оєу

Алпамыс батыр

Енді Алпамыс баєырып,
«Алатаулап» µран шаєырып,
jалмаєєа жал¬ыз тиеді.
jой¬а шапєан бJрідей
Талєандап єуып бJледі.
Алтын сапты аєберен
Деммен тартып тиеді.
Кейбіріні¦ кесіп кЎлласын,
Кейбіреуін тіледі.

јалмаєтар атєан єалы¦ оє
Жа¦бырдай болып тиеді.
Еті тЇгіл баланы¦
Терісіне кірмеді.
-айып ерен єырыє шілтен
Баланы єолдап демеді.
Жанып тµр¬ан жалындай,
јµбылып тµр¬ан са¬ымдай
Шабылып Шµбар терледі,
Терлеген сайын Јрледі.
Ана шетте бір кЈрсе,
Мына шетте бір кЈреді.
ЖЇрсін бала сонымен,
Ерлерді¦ сал¬ан жолымен,
Ауып келген халайыє,
Мµнан да хабар алайыє:
Шекті деген ел еді…
ў дегенде, мЎ дейтін
Ішінде ерлер кЈп еді.
јаншама батыр болса да,
јалмаєєа Ўлі келмеді.
јорєыныш кетіп, єазаєтар
Со¦ынан бЎрі ереді.
Тышєан ал¬ан мысыєтай
Тамашасын кЈреді.
ўр жерден сЇйреп Јлігін,
Бір жерге бЎрін Їйеді.
Май єµйып отєа ерітіп,
Жынды адамдай кЇледі.
Тізеден шµбар єан кешіп,
Шалпылдап шауып жЇреді.
Сол уаєытта бір єалмає
Барды єашып ханына.
Найза тиіп кЈк еттен,
¤лмейтін єыл¬ан санына ,
Жер-жаһанды ластап,
Судай а¬ып єаны да,
Етпетінен жы¬ылды,
Ханны¦ барып алдына:
«Ей, јараман, јараман,
ўкім болды¦ жасы¦нан!
Айдай Ўлем єара¬ан,
Шµбар атты бір бЎле
Кепті бЇгін даладан.
ўскерді¦ бЎрі єырылды

Сол келген жал¬ыз баладан!
Келбетіне єарадым,
јалмайды мµнан жан Аман.
Біле алмадым мЎнісін,
Ірі кЈрдім жµмысын.
Айтайын сізге єылысын,
ўскерді¦ бЎрін єырысын,
Жапырып барады жалындай,
Баланы¦ тЇрі єµрысын!
Шапєанын ешкім кЈрмейді,
¤лгенін ешкім білмейді,
Сілтегенде єылышын.
Жаралы болып санымнан,
Бітіп тµр мені¦ тынысым.
ГЇлбаршынды алам деп,
Сені¦ де бітер жµмысы¦.
Білмедім Јзі єалмає па,
јалмає емес, єазає па?
Егер де єазає болмаса,
јалмаєєа келген ¬азап па?!
Бµ¬ан Јзі¦ бармаса¦,
јаласы¦ аєыр µятєа.
Жасырын¬ан сайменен,
КЈкалалы тайменен
Бар екен бЎле бµ жаєта.
Халыєты¦ бЎрін єырдырып,
Жатасы¦ ба жыраєта?
Сµлуды алма ойы¦а,
Бермейді сені¦ єолы¦а.
Жанып тµр¬ан бір жалын
Келіпті бЇгін соры¦а».

јамбар батыр

јамбар батыр патша¬а:
- Сµр бЇркіттей тЇйіліп
Ширатасы¦ мµрты¦ды,
јиын дµшпан кЈрінсе?
ЖЇресі¦, беріп сырты¦ды,
Мыєты болса¦ жеке кел,
Шаћит єылмай єырєы¦ды.
Сен залымды Јлтіріп
Мен сµрайын жµрты¦ды.
Суырып алып алмасын
Сол сЈзді айтып ер јамбар,

Aє тµй¬ындай єµнтиды.
јыз Назым¬а таласып
Патшаменен со¬ысты.
Бµлт шайнап, мµз бЇркіп,
°ркер мен айдай то¬ысты.
ўзімбайды¦ аулынан
јалмаєтар єыл¬ан єонысты.
јараман дЎу мен јамбар бек
јарсыласып єылыш шабысты.
Aє найзалар айєасып
Нар бурадай алысты.
Шанышєанына шыдамай
Астында¬ы КЇлбадам
ШЈге жата єалысты.
јалмаєты¦ ханы јараман
Сол жа¬ынан єµлады,
Артында¬ы Ўскері
јолынан берді намысты.
Арыстан ту¬ан јамбар бек
Аш бЈрідей жалаєтап
Аралады єосынды,
Аєылынан айрылып
јалмаєтар жаман шошынды.
Ортасынан Ўскерді¦
јызыл єан а¬ып жосылды.
Керейµлы Келмембет
Бір бЎлеге тосылды.
Айєайын салып Алшыораз
БЇйірінен єосылды.
Сол уаєытта ер јамбар
Аямады жеткенін
Найзаменен піседі.
«ўкежан» деп єалмаєтар
Бенде боп єол¬а тЇседі.
ТЇртіп Јтіп кеткені
Таєиядай µшады.
Екпініне шыдамай
Атыны¦ жалын єµшады.
¤шігіп єал¬ан ¦о¬айлы
јоймайтын¬а µєсады.
јаласына жеткізбей,
КЈбісін єырып єалмаєты¦,
јайратты ту¬ан ер јамбар
Шы¬арды іштен єµсаны.
јалмаєты єырып-жойды, єанын шашып,

Дµшпанды менменсінген єойды басып…

Ер Тар¬ын

Бµл¬ыр, Бµл¬ыр, Бµл¬ыр тау,
Бµлдырап тµр¬ан єµр¬ыр тау,
јаптай єонар елім жоє,
Елім-кЇнім КЎрібоз,
СЈйлесетµ¬ын тілі¦ жоє,
Ел таптырар ма екенсі¦?
Арыса¦ да жануар,
КЈрсетер еді¦ бір єара.
Са¬ан мінер белім жоє,
Белге єылар емім жоє,
Бµл шама¬а келгенде,
Ажалым аштан болды ма?
Ауыз¬а жерге жемім жоє,
Егер Јлсем бµл жерде
СЇйегімді µстар те¦ім жоє,
КЈк шал¬ынны¦ Їстінде
КЈгеріп келіп жатырмын,
°стіме киер кебін жоє,
Е¦іреп жЇрген ер едім,
јапта¬ан єара борандай
¤ткені ме дЇние боє?
Ащылы то¬ай Алабас,
Ає сары алдым Боза¬аш.
Алтынды сарай, єара шаш
Алабастан боран бораса,
Боза¬аштан боран борамас.
Тµлпардан ту¬ан талауды¦
Артынан єиєу таянса,
јара терге боялса,
Алдынан найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалта¦дап,
Жануар тЇсер жерін єарамас,
јапыда Јткен дЇние-ай…

Елемеді Јзімді,
Сыйламады сЈзімді,
Жаудыратып кЈзімді,
Тастап кетті жµртына,
Бір мертіккен бел Їшін.
јапыда Јткен дЇние-ай,
Тар¬ын, Тар¬ын дейтµ¬ын,

јолымнан сарєыт жейтµ¬ын,
Жамандыє жер кез келсе,
јайрылмай кетпен дейтµ¬ын –
јарасайµлы КЈбенді,
Алша¬ырµлы Тебенді.
¤мірµлы Себенді.
Бірге жортєан жолдасым,
Бейілі жаман о¦дасын.
Осындай єиын жерлерде,
Келмей кетті не Їшін?

јобыланды батыр

...КЈп Ўлеумет, єµлає сал
Аузымнан шыєєан сЈзіме,
јырыє мы¦ атты єызылбас,
јырыє кісідей кЈрінбес
Батыры¦ны¦ кЈзіне.
Тікелеп атєан оєтары
Тікенектей єадаомас
јоблеке¦ні¦ жЇзіне.
јаба¬ынан єар жауып,
Кірпігіне мµз тонып,
јатуланып єаттанды,
Буырєанып бµрсанды,
Мµздай темір єµрсанды.
Топтанып тµр¬ан кЎпірге
јобыланды батыр жол салды.
Жал¬ыз Јзі батыры¦
Жойып кетіп барады,
јой¬а тиген єасєырдай
Сойып кетіп барады.
Жолбарыс шапєан єµландай
Шоршып кетіп барады.
°ш мы¦ атты бір сай¬а,
ТЈрт мы¦ атты бір сай¬а,
Аламын деп єайтарда,
јойып кетіп барады.
јайтарында алмаєєа
Тізгінінен єосаєтап,
ТЇйіп кетіп барады.
Ає білегі єан болып,
Тµла бойы сал болып,
Жау Їстіне жол салды,
°кімін жау¬а мол салды.

КЈмегі жоє со¦ында,
Жаны јµдай єолында.
Туырлыєтай ту алып,
Туды єан¬а сауарып,
јырыє мы¦ атты єызылбас
Ўрі-бері єоз¬алды.
јырылма¬аны аз єалды.
јызылбас єашып жосыпты,
јашєанына єойсын ба,
Батырды¦ алдын тосыпты!
Ыєтиярсыз найзалап,
Біріне бірін єосыпты.
БЈлек-бЈлек єылады,
Есебі жоє єырады.
Бірін шауып, біреуін
јылышпенен µрады.
Атумен оє єалды,
Тартумен дЈп єалды,
јоблеке¦ні¦ сЇ¦гісі
јызыл єан¬а боялды.
КЈбісі тµрып шЎріні¦,
ёйєысын ашып, оянды.
јашпа¬анды јобыланды,
Алтын кЇн µдай µрысып,
Бітіруге таянды.
°кімін жау¬а мол салды,
Жетінші кЇні сЎскеде
Жауды¦ барын тауысып,
Ає найза¬а сЇйеніп,
јобыланды жал¬ыз бµл єалды.
Сол єаланы¦ Ўйелі
Ерлерінен айрылып,
БЎрі де жесір, тµл єалды.
Бµл єыр¬ан¬а єоймады,
јоблеке¦ бµ¬ан тоймады.
ШЎрін тегіс бµзсам деп,
Ат єоймаєєа ойлады
јазанны¦ јырлы єала¬а.
јобыланды тµрып сыйынды
Жеті кЎміл баба¬а.
Ає сµ¦єар єустай шЇйіліп,
Ел шы¬армай сала¬а,
Мал шы¬армай дала¬а,
јаладан атын єар¬ытып,
Кіндіктен о¬ын сыр¬ытып,

јаланы¦ аузын єан єылып,
јаєпаны¦ аузын ша¦ єылып,
Тµлысмдысын тµл єылып,
Айдарлысын єµл єылып,
Солєылда¬ан мырзасын
Табан¬а салып жЇн єылып,
Алтын артты шана¬а,
јарамай єатын-бала¬а,
¤тірік емес, жан а¬а,
јырыє єаєпалы јазанды
Он сегіз кЇн дегенде
Бµзып-жарып батыры¦,
Малын-жанын ыз¬ытып,
јаєпаны¦ аузын аштырып,
Айдап шыєты дала¬а!

Сµраєтар мен тапсырмалар
1. Батырлар жыры єалай оєылады?
2. Батырлар жырын оєы¬анда дикция¬а, тнтонация¬а, кідіріске кЈ¦іл бЈлі¦дер.
3. Батырларды¦ кЇш-єайратын, ерлігін суреттейтін тµстарына назар аудары¦дар.
4. Батырлар жырынан Їзінді жаттау жЎне оны мЎнерлеп оєу.

Лиро-эпостыє жырларды оєу
«јозы КЈрпеш – Баян сµлу» жыры

Кемел аєын келтірер сЈзді¦ тЇрін,
О¬ан да заман Јткен бір ыєылым.
Кешегі ол єатар заманында,
¤тіпті екі байы¦ бізден бµрын.
Солар да бізден бµрын Јткен жандар,
Сап єасєа, Јкше¦ манап сЈзді а¦да¦дар.
јалыпсыз јарабайдай бай Јтіпті,
Тоєсан мы¦, тЎ¦ір алса да, жылєысы бар…
……………………………………………………...
- …јарабай – Сарыбаймен мерген екен,
КЇн жетіп Сарыбай Јлген екен.
Бµл ау¬алы он Їш жыл болып єапты,
јыз Баян да он тЈртке келген екен.

Тал шыбыєтай бµрал¬ан Јзі кЈрім,
Мінеки оны айтатын келді жерім.
јыпша бел, алма мойын, сµлу Баян,

Сипаты жаннан асєан ол бір серім!

Тал бойыны¦ міні жоє, єола¦ шашты,
Шашыны¦ µзынды¬ы тізін басты.
ГЇл тЈгілер аузынан меруерт тісті,
Ондай жан дЇниеде жаралмас-ты.

Аппає кЈрік ма¦дайы, єылы¬ы наз.
Малы¦ тЇгіл басы¦ды берсе¦-да¬ы аз.
Сыртынан кЇлімсіреп сЈйлесе де,
КЈ¦ілі єош болмайды, баймен арза.

Жµрт айтатын темірлі кЇймесі бар,
јозы КЈрпеш дегенде дЇниесі тар.
Анда-санда болмаса сЈйлеспейді,
Жал¬ыз жатып јозы Їшін єылады зар.

јас асыл бойы жетті, алтын кірпік,
Шаєырып јодар келсе Їйтіп-бЇйтіп.
јара кЈзін єан басып єара¬анда,
Ма¦ына жоламайды јодар Їркіп.

- јай¬ылы мені¦ кЈ¦лім тола ма екен,
Алланы¦ сызы¬ы екі бола ма екен?..
Ма¦ай¬а тантыє єµлды жолатєызбай,
јорєытып єой¬ан оны єµдай екен.

Баянды сµлу єылса, тЎ¦ірім єыл¬ан,
Ата¬ымен, да¦єымен дЇние тол¬ан,
Тоєсан байды¦ баласы тоєсан сері,
Сыртынан кЈзі кЈрмей ¬ашыє бол¬ан.

Жама¬ат осы сЈзден кЇдер Їзбе,
Сипаты Баян єызды¦ жаннан Јзге.
Баян¬а ¬ашыє болып тоєсан ба¬ылан,
БЎрі де іздеп шыєты жапан тЇзге.

БЎрі де ¬ашыєтыєпен жиһан кезген,
Баршасы ¬ашыє болып елден безген.
Тоєсан жолды¦ ая¬ы бір жол болып,
Бір жолда тоєсан сері кездей келген…

ј ы з Ж і б е к

Ає ма¦дайы жарєылдап,
Танадай кЈзі жалтылдап,

Алтынды кебіс сартылдап,
ЖЇйрік аттай ойєастап,
јµнан єойдай бой тастап,
јалмайын деп µялып,
Жан-жа¬ын єарап байєастап,
Керр маралдай керіліп,
Сары майдай еріліп,
ТЎ¦ірі берген екі аяє,
Бір басар¬а еРініп.
Ауылды¦ алды бел еді,
Белден кЈшкен ел еді,
Атєан оєтай жылысып,
Ор єояндай ы¬ысып,
јыла¦ етіп, єылт етіп,
Сыла¦ етіп, сылт етіп.
Тау суындай єыла¦дап,
СЇмбідейін сыла¦дап,
Мыєындары бµлтылдап,
Айдынды ту¬ан јыз Жібек
Отау¬а єарай жЈнелді.
Сол уаєытта єараса,
јыз Жібекті¦ дидары
Нµр ішінде піскендей,
јыз Жібекті¦ екпіні
ёжмаєтан самал ескендей.
Сол уаєытта бір кЈрген
Шыбын жанын кешкендей.
Сылдырап Жібек жЈнелді,
Неше тЇрлі сЎулетпен
І¦ірде шайтан кЈшкендей.
јµланнан атты єодыєты,
КЈлден тартты борыєты,
Бір кЈрмекке ынтыє боп,
ТЈлеген мырза шоныєты.
Талма тЇсті¦ ша¬ында,
Айдында ту¬ан јыз Жібек,
ТЈлегенге жолыєты.
¤¦ше¦ молда жиылса,
МЎселе кітап оєыр-ды.
Шари¬ат сЈзін жаєсылар
Аєылменен тоєыр-ды.
Асылдан ту¬ан јыз Жібек
ТЈлегенні¦ мойнына
Асыла барып отырды.

ТЈлеген сонда сЈйледі,
СЈйлегенде бЇй деді:
«Келді¦, Жібек, єасыма,
Отыра кетті¦ асыла,
Кешегі сЎлде¦ єай жаєта
«Той болды» салса¦ басыма».
Жібек сонда сЈйледі:
«јынама бешпент єынадым,
Ўзілмен сізді сынадым,
Сынамаєєа бір сЈзді,
Ўзіл єылып айтып ем,
Ўлі µмытпай жЇр ме еді¦,
ТЈлеген мырза, шыра¬ым!»

Екі ¬ашыє єосылып,
Ў¦гіме дЇкен єµрады.
Екеуіні¦ суреті
ЛЎйлі-МЎжнЇндей болады.
Екі бекзат єосылса,
КЇндей балєып тµрады.
Екеуіні¦ нµрына,
КЈрген жанны¦ барлы¬ы
Тамаша-єайран єалады…

Айман-Шолпан

- °йімде ішуші едім шекер мен бал,
КЈзіме кЈрінбеген осынша мал.
јатпа¬ан єабыр¬асы жас бала еді,
Шолпанды адаспасын, апарып сал.

Тілеуін Арыстанны¦ єµдай берді,
КЈ¦ілі ке¦ аєылды сондай ер-ді.
Жауабын єызды¦ айтєан екі єылмай,
јасына он бес жігіт єосып берді.

- ¤¦кей жас былай шы¬ар, бЇлік салар,
БЎлеге Шолпан бала сонда єалар.
Он бесі былай шы¬ып тЈбелесіп,
Біреуі аєырында же¦іп алар.

Айманны¦ кЈ¦ілі ке¦, аєылы дана,
Ішіне Арыстанны¦ болар сана.
Тілегін єызды¦ айтєан екі єылмай,
Он бес шал та¬ы єосты о¬ан жЎнЎ.

- Сенбеймін мµны¦ыа да ер Арыстан,
¤¦кей шал аузын шалып, аєылын тан¬ан,
Сыртынан біреу келіп алдай ма деп,
Арсеке-ау, бµл шалы¦а кЈ¦лім кЇмЎн.

Арыстан єµрметтейді ає Айманды,
- КЈ¦ілім бµл шалы¦а дер кЇмЎнды,
Ыєыласымен ты¦даса¦ арызымды,
¤зі¦ ертіп сал¬айсы¦ Шолпан жанды.

Арыстан сµлуды¦ тілін алды,
јасына он бес жігіт ертіп алды.
Тілегін єызды¦ айтєан екі єылмай,
Шолпанды ер Арыстан ертіп салды.

Басына єызыл єµмны¦ шы¬ып тµрды,
јай¬ымен єарап Јрді талай єырды.
«Бµл малды тірі болсам єайтарам», - деп
Арыстан уЎде єылып єайта жЇрді.

Арыстан Маман бай¬а сЎлем айтты,
Жµбатып єыз¬а айтады барлыє жайды…

Сµраєтар мен тапсырмалар:

1. «јозы КЈрпеш – Баян сµлу» лиро-эпостыє шы¬армасынан Їзінді жаттау жЎне оны мЎнерлеп оєу.
2. «јыз Жібек» жырын мЎнерлеп оєу жЎне жатєа айту.
3. «Айман – Шолпан» жырын мЎнерлеп оєу, бір Їзіндісін жаттау.

Жµмбаєтарды оєу

Адам жЎне адамны¦ дене мЇшелері

1.Та¦ерте¦ тЈрт аяєты,
Тїсте екі аяєты,
Кешке Їш аяєты. (Адамны¦ сЎбилік, ер жеткен, кЎрілік ша¬ы)

2.јаудыр-єаудыр жар¬а¬ым
јартай¬анша тозбайды. (єµлає)

3.°лкен Їй, Їлкен Їйді¦ ішінде кіші Їй,
кіші Їйді¦ ішінде балуан би. (ауыз, тіс. тіл)

4. КЈреді бЎрін Јзгені¦,
КЈре алмайды Јздерін. (КЈз)

5. КЇндіз шайєасады,
ТЇнде айєасады. (Кірпік)

6. Жа¬алай-жа¬алай тас єойдым,
Жирен атты бос єойдым. (Тіс, тіл)

7. Жас кезінде єара орман,

Жыл оз¬ан сайын а¬ар¬ан. (Шаш)
8. Е¦кейсем е¦кейеді,
Шалєайсам шалєаяды. (КJле¦ке)
9. Ти десем, тимейді.
Тиме десем, тиеді. (Ерін)
10.Кіп-кішкене єараша,
Тµр¬ан жері тамаша.
Бір-ає сЎтте жер-кJкті
Алады шарлап єараса. (КJз)

Білім, техника, тµрмыстыє заттар

1. Арєалап бірін єоймай кJтергенні¦,
Ая¬ы еш уаєытта талганы жоє. (Білім)
2. Аппає дала, єара дЎн,
Сепкен дЎнін тЇсінуге жара¬ан. (ўріптер)
3. Жер кJрдімєаласы бар,
°йлері жоє мекендейтін.
КJл кJрдім, Jзен кJрдім,
Сулары жоє тере¦дейтін. (Карта)
4. КЇнде о¬ан єараймын,
јара шашым тараймын. (Айна)
5. Бас-ая¬ы теп-тегіс болып біткен,
Селкілдесе денесі дір-дір еткен.
¤зіне єандай жуан кез келсе де,
КЇшімен єає айырып бJліп кеткен. (Темір жол.)
6.Жылма¦-жылма¦ етеді,
Жылма¦дап сайдан Jтеді.
Із-міз тастап кетеді. (Ине)
7.Кіруге адам батпайды,
Заты¦ды аман саєтайды. (Сандыє)
8.јµр¬ає жерде саєтайсы¦,
Менсіз тамає татпайсы¦. (Тµз)
9.Ерте тµрдым, керек єылдым,
јажетімді Jтеп алып,
Боса¬а¬а тастадым. (Кебіс)
10.Табаныма байладым,
јос таяєпен айдадым. (Ша¦¬ы)

Хайуанаттар мен жЎндіктер

1. Кезікті бір жануар,
°стінде екі тауы бар. (ТЇйе)
2. Кішкентай ¬ана бойы бар,
Айналдырып киген тоны бар. (јой)
3. Екеуі еле¦деп келеді,

ТJртеуі тJбелесіп келеді. (Атты¦ екі єμла¬ы мен тJрт ая¬ы)
4. Мμрты бар, - саєалы жоє,
Тоны бар, - шапаны жоє. (Мысыє)
5. Тіріден Jлі туады,
¤ліден тірі туады. (Жμмыртєа)
6. Жер астында
Жездем єамшысы жатыр. (Жылан)
7. ЖЇреді бой тастап, ойєастап.
Басында айдары, иекте саєалы бар. (јораз)
8.Екі басы жμдырыєтай,
Ортасы єылдырыєтай. (јμмырсєа)
9.Біреуге найза тЇйреді,
¤зі де содан кЇйрейді. (Ара)
10.Тал басында
ТЇндіксіз отау. (јμсты¦ μясы)

Жаратылыс пен жаратылыс єμбылыстары

1.Бір тЇкті кілем,
Бір тЇксіз кілем. (Аспан мен жер.)
2.јуып едім. – мойнын бμрмады,
ёстайын деп едім, - єол¬а тμрмады. (Боран)
3.јолы жоє, сурет салады,
Тісі жоє, тістеп алады. (Аяз)
4.КЇндіз бЎрі єашады,
Тμнде аспанды басады. (Жμлдыз)
5.Жылт-жылт етеді
Жырадан Jтеді. (Су)
6.јара тауды¦ басында
Киік кетіп барады.
јол ая¬ы бауырына
Тиіп кетіп барады. (Тμман)
7.јанаты жоє - μшады,
Ая¬ы жоє – єашады. (Жел)
8. јырда єылыш жарєылдайды. (Найза¬ай)

¤сімдіктер жайында

1. КJк ла¬ым кJгенде жатып семіреді. (јарбыз)
2. Жерде жатып желіндейді,
КЇз тЇскенше желінбейді. (јауын)
3.Аспай піскен.
јайнамай тЇскен. (Жеміс)
4.Аласа ¬ана бойы бар,
То¬ыз єабат тоны бар. (Пияз)
5.Сырты бЇтін,

Іші тЇтін. (Са¦ырауєљлає)

6. Аласа тауда алуан алма,
Алєызыл болмай, аузы¦а салма. (Помидор)

7. Жер астында жез єазыє,
Жеуге болар ас єазыє. (СЎбіз)

8. °стіне тігіп кЈк шатыр,
Астында єыз¬ылт дЎу жатыр. (јызылша)

9. ТЎттіні¦ іші єатты,
јаттыны¦ іші тЎтті. (¤рік)

10.Алма дерсі¦ тЇсіне єарап,
ЖЇгері дерсі¦ ішіне єарап.
Татса¦ тЎтті,
Бал шЎрбатты. (Анар)

ўртЇрлі таєырыпта жазыл¬ан жђмбаєтарды мЎнерлеп оєу жЎне жатєа айту.

Шешендік сЈздерді оєу

ТЈле би

Ерте заманда бір тЈре кедей адам¬а егін ектіріп, аєы тЈлемей, Јзі пайдаланып жЇреді екен. Кедей адам¬а бала-ша¬асын асырау єиын болыпты. Келесі кЇзде егін жаєсы шы¬ып, кедей егінді тЈреге айтпай жинап алыпты. ТЈре кедейді ђрып, басын жарыпты. Таяє жеген кедей ТЈле биге арыздана барыпты. ТЈле би єартай¬ан уаєыты екен. ЖЎне тЈрені¦ жа¬дайын естіген болса керек. ТЈрені шаєыртып алып:

Таласєандары¦ єара жер,

ТЈрем болды¦ босєа тер.

Егінші¦мен айтысып,

јор боп єапсы¦ єайран ер.

јор болмасты ойласа¦

МЇсЎпірді¦ єаєын бер, - деген со¦ Ўлгі тЈре ђялып, кедейді¦ аєысын беріп риза єылыпты.

«јазыбек пен Бђхар»

Бµхар жыраудыӊ Јте єартай¬ан кезінде кЈӊілін сµрамає болып јаз дауысты јазыбек би келеді.

ТЈсекте жатєан Бµхар жырау:

- Бірден он¬а дейінгі санныӊ ма¬ынасын ма¬ан ешкім айтып бере алмады. јазыбек, сен айтып берші, - деген екен.

Сонда јазыбектіӊ берген жауабы:

- Бір дегеніӊіз- бірлігі кеткен ел жаман. Екі дегеніӊіз – егесіп Јткен ер жаман. °ш дегеніӊіз - Їш бµтаєты шідерден шошын¬ан ат жаман. ТЈрт дегеніӊіз - тЈскейге шы¬а алма¬ан кЎрілік жаман. Бес дегеніӊіз – белсеніп шапєан жау жаман. Алты дегеніӊіз - айма¬ын билей алма¬ан адам жаман. Жеті дегеніӊіз – жетем деген маєсатына жете алма¬ан жаман. Сегіз дегеніӊіз – серкесіз баста¬ан єой жаман. То¬ыз дегеніӊіз - тол¬аныӊыз. Он дегеніӊіз - ЈткеніӊІз, о дЇниеге жеткеніӊіз, - бол¬ан екен. јарт жырау бас бидіӊ жауабына риза болып єалыпты.

ўйтеке шешен

ўйтекеніӊ есімі елге еӊ алдымен ділмар шешендігімен, тапєыр билігімен мЎлім. Бір аӊызда ТЈле би мен јаз дауысты јазыбек ертеде Јлген бір кісініӊ єµнын даулап кіші жµзге келеді. Дау бірнеше кЇнге созылып екі жає келісе алмайды. Бір кЇні есік жаєта отыр¬ан бір жігіт:

- Асєар тау, сенде бір мін бар – асу бермейсіӊ,

Тасєын су, сенде бір мін бар – Јткел бермейсіӊ.

Билер, сендерде бір мін бар – басєа¬а сЈз бермейсіӊ! – дер тµрып кетеді.

- Шаєыршы, анау єара жігітті, - дейді јазыбек. Жігітті шаєырып келген соӊ:

Шыра¬ым, єай баласыӊ, аты-жЈніӊ кім? – дейді билер.

- ўкемді сµрасаӊыз – жетесіз,

Шешемді сµрасаӊыз – некесіз.

Туа сал¬ан бір баламын,

Тегімді сµрап не етесіз? – дейді жігіт

- Балам, сJзі¦ жетті, енді тJрелігін айтып, осы дау¬а Jзі¦ ие бола ¬ой! – дейді ТJле би.

Сонда єара жігіт тЇрегеп тµрып:

- Алты атасын арєалап жЇргенді сіздерден кJрдім, жеті атасын жетектеп жЇргенді сіздерден кJрдім. Есіріп кеткен дау екен! Бірає єµр єойса¦ыздар, а¬алыє назалары¦а єалармын. Ерді¦ єµны жЇз єара єой. Кіші жЇз санын жЇзге толтырып тойынша – торпає берсін, со¬ан разы болы¦ыздар! – дейді.

Екі жа¬ы да осы тJрелікке тоєтап, разыласып тарайды. Бµл – ўйтекені¦ жас жігіт ша¬ында айтєан бір тJрелігі екен.

Маєал-мЎтелдерді оєу
¤нер-білім туралы

1. Бай болмаса¦, бай болма,
   Білім-Jнерге сай бол.
2. ¤нерліні¦ Jзегі талмас.
3. ¤нерлі єол аш болмас.
4. ¤нерліні¦ єолы алтын,
   ¤ле¦шіні¦ сJзі алтын.
5. Аєыл кJпке жеткізер,
   ¤нер кJкке жеткізер.
6. ¤нерлі жігіт Jрге озар,
   ¤нерсіз жігіт жер со¬ар.
7. ¤нерлі Jрге жЇзеді.
8. ¤нерді Їйрен де, жтрен.
9. Киімді пішсе¦ ке¦ піш,
   Тарылтуы¦ о¦ай.
10 ёста пышаєєа жарымас,
   Етікші етікке жарымас.

Отан туралы

1. Ата айналып єазы¬ын табар,
   Ер айналып елін табар.
2. ПЎлен жерде пайда бар,
   ¤з елі¦дей єайда бар.
3. Жекен жерінде кJгерер,
   Ер елінде кJгерер.
4. Ту¬ан жердей жер болмас,
   Ту¬ан елдей ел болмас.

5. Са¬ын¬ан елін а¦сайды,
Сарыала єаз кЈлін а¦сайды.
6. Елінен безген ер о¦бас,
КЈлінен безген єаз о¦бас.
7. Отансыз адам -
Ормансыз бµлбµл.
8. Ту¬ан жерді¦ єадірін
Шетте жЇрсе¦ білерсі¦.
9. Ту¬ан жерді¦ жері де кЈрікті,
Елі де сЇйікті.
10. ¤зге елге µл бол¬анша,
¤з елі¦е «єµл» бол.

СЈз туралы.

1. СЈз тапєан¬а єолєа жоє.
2. СЈз атасы єµлає,
Жол атасы тµяє.
Су атасы бµлає.
3. Жаєсы байєап cЈйлер,
Жаман шайєап cЈйлер.
4. Жыланны¦ тілі айыр,
Жылан мінезді адамны¦ cЈзі айыр.
5. Ая¬ы жаман тЈрді бµл¬ар,
Аузы жаман елді был¬ар.
6. Ойнап cЈйлесе¦ де,
Ойлап cЈйле.
7. СЈз сЇйектен Јтеді,
Таяє еттер Јтеді.
8. Суды шым тоєтатар,
СЈзді шын тоєтатар.
9. Біреуді¦ cЈзі Ўдемі,
Біреуді¦ кЈзі Ўдемі.
10. Отыз тістен шыєєан cЈз,
Отыз рулы елге таралар.

Е¦бек туралы

1. Е¦бек єылса¦ ерінбей,
Тояды єарны¦ тіленбей.
2. Бейнеті¦ єатты болса,
Татєаны¦ тЎтті болар.
3. Орайы келсе орає ор,
Кезі келсе кетпен шап.
4. Е¦бек мµратєа жеткізер,
Жалєаулыє абыройды кеткізер.

5. Жалєаулыє аздырады,
Е¦бек оздырады.
6. Е¦бекті¦ кJзін тапєан
Байлыєты¦ Jзін табар.
7. КJп е¦бегі кJлмен те¦.
8. Бейнеті¦ єатты болса,
Татєаны¦ тЎтті болар.
9. Е¦бек єылмай ер о¦бас,
Бірлік єылмай ел о¦бас.
10. Е¦бексіз Jмір, сJнген кJмір.

Шешендік сJздерді оєу жЎне маєал-мЎтелдерді топтастырып жатєа айту. јазаєты¦ шешендік тапєырлыє, наєыл сJздері, шешендік арнау сJздері, шешендік тол¬ау сJздері, дау сJздері, шешендік сJздерді¦ Їлгілеріне мысалдар топтау.

Тест сџраєтары

1. КJркем шы¬арманы Ўдеби тілді¦ орфоэпиялыє ережесін, таєырыбын, мазмџнын тЇсініп, белгілі бір жылдамдыєпен оєуды не де атаймыз?
   а) коркем оєу
   в) мЎнерлеп оєу
   с) маєамдап оєу
   д) келістіріп оєу
2. МЎнерлеп оєуды¦ тиімділігіне тиісті элементтерді тап.
   а) эстетикалыє сезім, эстетикалыє ба¬а, темп.
   в) дикция, ыр¬ає, Ўуен
   с) эстетикалыє єабылдау, эстетикалыє сезім, интонация, екпін
   д) кідірісті¦ тЇрлері
3. СJйлемдегі сJзді¦, сJздегі со¦¬ы буынны¦ ашыє, айєын оєылуы єалай аталады?
   а) темп
   в) ыр¬ає
   с) дикция
   д) екпін
4. Оєу техникасы дегенде нені тЇсінеміз?
   а) дџрыс тыныс алуды, дыбысты¦, Їнні¦ єџлаєєа жа¬ымдылы¬ы мен буынны¦ єџлаєєа ашыє естілуін
   в) Jзге дыбыстардан Jзіні¦ Їнділігі мен оєшауланып, дараланып естілетін дауыс Ўуенін
   с) дауыс ыр¬а¬ы немесе Ўр сJзді¦ айтылу мЎнерін

д) сЈйлемдегі белгілі бір сЈзді¦ бірде кЈтері¦кі, бірде бЎсе¦ оєылуын.

5. МЎтіндегі тыныс белгілеріне тоєталып оєанда кідіріске жатєызамыз?
а) грамматикалыє кідіріс
в) психологиялыє кідіріс
с) логикалыє кідіріс
д) екпінді кідіріс
6. Кідірісті¦ неше тЇрі бар?
а) тЈртеу
в) екеу
с) бесеу
д) Їшеу
7. Абайды¦ «Шегіртке мен єµмырсєа» атты мысал-Јле¦індегі шегіртке мен єµмырсєаны¦ Ўрекеттері єандай кідіріске мысал бола алады?
а) психологиялыє кідіріс
в) логикалыє кідіріс
с) грамматикалыє кідіріс
д) ыр¬аєты сЈз
8. Мысал дегеніміз не?
а) ша¬ын кЈлемді шы¬арма
в) аєылгЈйлік пікір айтатын астарлы сыєає Јле¦
с) єара сЈзбен жазыл¬ан ке¦ кЈлемді туынды
д) сахналыє кЈріністе єойылатын кЈркем туынды.
9. јайсы Ўдебиеттік жанрды жай оєу¬а болмайды?
а) драманы
в) эпиканы
с) лириканы
д) мысалды
10. Интонация сЈзі єай тілден алын¬ан жЎне єандай ма¬ынаны білдіреді?
а) латынша, дауыс ыр¬а¬ы, Ўр сЈзді¦ айтылу мЎнері
в) а¬ылшынша, дауыстап оєу
с) грекше, сЈзді¦ айтылу мЎнері
д) немісше, сЈздерді дµрыс єолдана білу
11 . «Пунктуация жазба тілімізді¦ єµрылысы, интонация ауызекі тілімізді¦ єµрылысы, бµл екеуі бір-бірімен ты¬ыз байланысты» - деген пікірді¦ авторын тап.
а) З.јабдолов
в) М.Балаєаев
с) С.Тілешова
д) Ф.Мµсабекова
12. ¤ле¦ сЈз бен єара сЈзді¦ сЈйлемдерінде дауыс толєыныны¦ бірде бЎсе¦, бірде кЈтері¦кі келіп отыруын не деп атаймыз?
а) ыр¬ає

в) темп
с) дикция
д) екпін

13. СЈйлемні¦ ма¬ынасын бірден тез тЇсіне алу Їшін, онда¬ы кейбір жеке сЈздерді Јзге сЈздерден бЈлі¦кірек, ны¬ырає ой екпіні¦ сазын бере кідіріс жасап оєу єалай аталады?
а) психологиялыє кідіріс
в) грамматикалыє кідіріс
с) логикалыє кідіріс
д) екпінді оєу

14 . *Сµр бµлт, тЇсі скыє єаптайды аспан,*
КЇз болып, дымєыл тµман жерді басєан.
Білмеймін, той¬аны ма, то¦¬аны ма,
Жылєы ойнап. бие єашєан, тай жарысєан – деген Їзінді Јле¦де кЈбірек кідірісті¦ єай тЇріне кЈ¦іл бЈле оєылады?
а) грамматикалыє
в) логикалыє
с) психологиялыє
д) бЎсе¦деп оєу

15. СЈйлемдегі сЈзді¦, сЈздегі буынны¦ ашыє, айєын оєылуын єалай атаймыз?
а) єарєынды оєу
в) интонация
с) дикция
д) тембр

16.¤зге дыбыстардан Јзіні¦ Їнділігімен дараланып, оєшауланып естілетін дауыс Ўуенін тап.
а) дыбыс кЇші
в) ыр¬ає
с) тембр
д) екпін

17. Оєу техникасына жатты¬уда негізінен єандай мЎселелерге кЈ¦іл бЈліну керек?
а) Ўріптерді¦ дµрыс оєылуына
в) орфография мен пунктуация¬а
с) дыбыстау мЇшелеріне
д) ыр¬аєєа

18. СЈйлемдегі сЈзді¦ белгілі буынында дауысты¦ кЈтері¦кі айтылуын тап.
а) дикция
в0 ыр¬ає
с) тембр
д) екпін

19. Драмалыє шы¬армалар єалай оєылады?
а) монолог тЇрінде оєылады

в) рЈлдерге бЈліп оєылады
с) диалог тЇрінде оєылады
д) автор сЈзі ретінде оєылады

20. А.јµнанбаевты¦ «-ылым таппай, маєтанба» деген Јле¦індегі

«-ылым таппай маєтанба,
Орын таппай баптанба» - деген Їзінділері єалай оєылады?

а) грамматикалыє кідіріс за¦ымен оєылады
в) психологиялыє кідіріс за¦ымен оєылады
с) логикалыє кідіріс за¦ымен оєылады
д) дауысты¦ айтылуына кЈ¦іл бЈліне оєылады.

Пайдаланыл¬ан Ўдебиеттер :

1. Абдувалитов Е. Досымбетова С. Бектаев А. «ўдебиет» (8-сыныпєа арнал¬ан оєулыє-хрестоматия) Ташкент, 2006

2. Абдувалитов Е. Досымбетова С. Дуйсебаева Д. Бектаев А. «ўдебиет» (6-сыныпєа арнал¬ан оєулыє-хрестоматия) Алматы, 2001

3. јалдыбаев Т. Аралбаев ј. Сейітова ј. Бабашева Г. «ўдебиет» (7-сыныпєа арнал¬ан оєулыє хрестоматия) Ташкент, 2005

4. Иномєожаев С. Зуннунов А. «Ифодали уєиш асослари» Ташкент, 1978

5. јалдыбаев Т. Тіл µстарту. Ташкент, 1999

6. јазаєты¦ маєал-мЎтелдері. Алматы, 2003

7. јµнанбаев А. ¤ле¦дер жина¬ы. I-II том. Алматы, 2005

8. Маєатаев М. «Аєєу єанатына жазыл¬ан жыр» Алматы, 2001

9. Майлин Б. «Повестері мен Ў¦гімелері» Алматы, 1977

10. Мырзалиев ј. ¤ле¦дер жина¬ы. I-II том. Алматы, 1989

11. Негимов С. Шешендік Јнер. Алматы, 1998

12. Нµрмаханова А.Н. «МЎнерлеп оєу практикумыны¦ программасы» Алматы,1981

13. Нысаналы А. °ш пай¬амбар. Алматы, 1992

14. Тілешова С. МЎнерлеп оєу. Алматы, 1998

15. Орипов ј. Обидова М.«Ифодали уєиш» Ташкент, 1994

Мазмµны:

1. Кіріспе 3

2. МЎнерлеп оєуды¦ характері мен мазмµны жайында....... 6

3. МЎнерлеп оєуды¦ маєсаты мен міндеттері.....................8

4. МЎнерлеп оєуды¦ техникалыє негіздері мен о¬ан жатты¬уды¦ жолдары..12

5. Интонация жЎне дауыс кідірістері................................18

6. КJркем шы¬арманы жанрына єарай оєу........................30

7. Поэзиялыє туындыларды оєу.......................................40

8. ў¦гімелерді оєу..61

9. Монолог жЎне диалогты оєу..67

10. Ертегілерді оєу..69

11. Драмалыє шы¬армаларды оєу......................................77

12. Мысал Jле¦дерді оєу..83

13. Лириканы туындыларды оєу....................................91

14. Батырлар жырын оєу..95

15. Лиро-эпостыє жырларды оєу.....................................102

16. Жµмбаєтарды оєу...106

17. Шешендік сJздерді оєу..109

18. Маєал-мЎтелдерді оєу...111

19. Тест сµраєтары...113

20. Пайдаланыл¬ан Ўдебиеттер.......................................117